

ESTUDIOS NEOGRIEGOS

**REVISTA CIENTÍFICA
DE LA
SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS**

Número 13

2010

**SOCIEDAD HISPÁNICA DE ESTUDIOS NEOGRIEGOS
Vitoria-Gasteiz 2010**

ESTUDIOS NEOGRIEGOS: Revista científica de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Título abreviado: *Estud. Neogriegos* – N. 1 (1997) – Granada: Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, 1997-2001, País Vasco, 2003-2005, Vitoria-Gasteiz, 2009-2010.

Anual

ISSN 1137-7003. Depósito Legal: GR- 82-97

1. Lengua griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 2. Literatura griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas 3. Civilización griega medieval y moderna – Publicaciones periódicas I. Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos. Publicaciones

807.73/.74 (05) – 877.3/.4 (05) – 008 (495)(05) – 008(495.02)(05)

ESTUDIOS NEOGRIEGOS, publicación científica anual de la Sociedad Hispánica de Estudios Neogriegos, acoge trabajos originales e inéditos en forma de artículos, actualizaciones bibliográficas, reseñas y noticias, relacionados con la Grecia medieval, moderna y contemporánea, preferentemente en los ámbitos artístico, filológico, histórico, lingüístico y de traducción.

Quienes deseen enviar originales para su publicación habrán de ser socios de la SHEN. También podrán publicarse trabajos de miembros de la Sociedad Europea de Estudios Neogriegos.

Estudios Neogriegos se edita una vez al año. El plazo de entrega de originales finaliza el día 30 de septiembre. El Comité editorial acusará recibo de la recepción de los originales y se iniciará el proceso evaluador de los trabajos. Todos los trabajos recibidos serán evaluados por al menos dos especialistas en cada materia. Durante el proceso se mantendrá el anonimato tanto de los evaluadores como de los autores. La aceptación o no del trabajo será comunicada al autor en diciembre. Después, a medida que se avance en la composición de la revista, el autor recibirá las galeras de la compaginación para que las devuelva corregidas en el plazo indicado.

La extensión máxima de los trabajos es de 6000 palabras y tendrán que ir precedidos por el título – en la lengua del artículo y en inglés-, el nombre del autor o autores, y la dirección completa de la institución a la que pertenecen. Todos los artículos incluirán un resumen en la lengua de redacción del artículo y otro en inglés, de un máximo de seis líneas, así como las palabras clave en los mismo idiomas (máximo cinco). Para las reseñas, se recomienda un máximo de 1500 palabras. El número de palabras incluye las notas y la bibliografía utilizada tanto en artículos como en reseñas. La información sobre las normas de publicación se detalla en las páginas finales del volumen.

EQUIPO DE DIRECCIÓN

Directora: Olga Omatos Sáenz (*Universidad del País Vasco*)

Subdirectora: Isabel García Gálvez (*Universidad de La Laguna-Tenerife*)

Secretaria: Alicia Morales Ortiz (*Universidad de Murcia*)

CONSEJO DE REDACCIÓN

Javier Alonso Aldama (*Universidad del País Vasco*), José Antonio Costa Ideas (*Universidad Nova de Lisboa*), Ernest Marcos Hierro (*Universitat de Barcelona*), Francisco Morcillo Ibáñez (*IES Albacete*), Encarnación Motos Guirao (*Universidad de Granada*), Manuel Serrano Espinosa (*Universidad de Alicante*), Penélope Stavrianopoulou (*Universidad Complutense de Madrid*).

CONSEJO ASESOR

Miguel Castillo Didier (*Universidad de Santiago de Chile*), Kostas Dimadis (*Freie Universität Berlin*), José Mª Egea (*Universidad del País Vasco*), Hans Eideneier (*Universität zu Köln-Universität Hamburg*), Παναγιώτης Γιαννόπουλος (*Université Catholique de Louvain*), Γιάννης Χασιώτης (*Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*), Εραστοςθένης Καψωμένος (*Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων*), Antonio Melero Bellido (*Universidad de Valencia*), Moschos Morfakidis Filactós (*Universidad de Granada*), Constantino Nikas (*Università degli Studi di Napoli "L' Orientale"*) y Kostas Tsiropoulos (*Atenas*).

COMPAGINACIÓN Y CORRECCIÓN: Equipo de dirección

IMPRESIÓN: ALSUR

SUSCRIPCIÓN Y COMPRA: España y América Latina, 35€; Europa, 40€; Norteamérica 40€.

INFORMACIÓN Y CONTACTO: revista@shen.org.es – guerufi@euskalnet.net – <http://www.shen.org.es>

Apartado postal 2.111. E-01006 Vitoria-Gasteiz. España

Esta publicación se ofrece en intercambio con cualquier otra publicación también periódica que tenga parecidos intereses y cobertura.

El Equipo de dirección no se responsabiliza de las opiniones de los autores de los trabajos.

SUMARIO

Editorial.....	9
Κατηγορία του γραμματικού γένους της Νέας Ελληνικής (αντιπαραθετική ανάλυση με τη γεωργιανή γλώσσα) <i>Grammatical Category of gender in Modern Greek</i> <i>Svetlana Berikashvili</i>	11-19
El mito de Prometeo en las letras neohelénicas <i>The myth of Prometheus in neohellenic versions</i> <i>Santiago Carbonell Martínez</i>	21-38
“Be friendly with the peasantry”: English guidebooks on Cyprus during the British occupation (1878-1960) <i>Eroulla Demetriou/José Ruiz</i>	39-48
Η γένεση των <i>Γραπτών</i> και η ψυχανάλυση <i>The genesis of the book writing and the psychoanalysis</i> <i>Λεόνιδας Εμπειρικός</i>	49-68
La ciudad ideal en <i>La Odisea</i> de Nikos Kazantzakis <i>The ideal city in Nikos Kazantzakis Odyssey</i> <i>Helena González Vaquerizo</i>	69-87
Οι Έλληνες σύντροφοι του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στο Τολεδο <i>Dominicos Theotokopoulos' Greek Companion in Toledo</i> <i>I.K. Χασιώτης</i>	89-117
Ο θρήνος ενωπιον των αδικοσφαγμένων κοριτσιών στο βυζαντινό έπος του <i>Διγενή Ακρίτη</i> <i>The motif of των αδικοσφαγμένων κοριτσιών in the Byzantine epic poem of Digenis Akritis</i> <i>Ιωάννης Κιορίδης</i>	119-129
Ο διηματογράφος Σπυριδων Βασιλειάδης. Ζητήματα της αφηγηματικής του φυσιογνωμίας Spyridon Vassiliadis as short story writer <i>Γεωργία Λαδογιαννη</i>	131-136
Del «Siglo de oro» a Miguel Mihura. La contribución de Iulía Iatridi a la recepción de la literatura española en Grecia <i>From the «Siglo de oro» to Miguel Mihura. The contribution of Iulia Iatridi in the reception of the Spanish Literature in Greece</i> <i>Virginia López Recio</i>	137-145

A propósito de Korais. Traducción de <i>La vida de Adamandios Korais escrita por él mismo</i> On Korais. Spanish Translation of Korais' autobiography <i>Alicia Morales Ortiz</i>	147-159
Várnalis y el problema lingüístico <i>Kostas Varnalis and the linguistic problem</i> <i>Francisco Morcillo Ibáñez</i>	161-168
Λεκτικές και φραστικές στρατηγικές της δραματουργίας στην <i>Ερωφίλη</i> του Χορτάτση <i>Linguistic strategies of dramaturgy in "Erophile" by Chortatsis</i> <i>Walter Puchner</i>	169-183
Historia de una transfiguración <i>History of a transfiguration</i> <i>Kostas E. Tsiróπουλος</i>	185-193
«Lisístrata» (1972) de Yorgos Dservulakos, una denuncia política con humor, sexo y budsuki <i>The «Lysistrata» of Yorgos Dservulakos, a political denunciation with humor, sexuality and buzuki</i> <i>Alejandro Valverde García</i>	195-207
Tradición clásica e identidad neohelénica en los poemas de amor chipriotas del siglo XVI <i>Classic tradition and neohellenic identity in the anonymous Cypriot collection of love poems of the XVIth century</i> <i>José Vela Tejada</i>	209-225
Δήμητρα Χριστοφορίδου, <i>Προς ανάμματα</i>	227-233
Recensiones.....	235
José Soto Chica, <i>Tiempo de Leones</i> (Isabel Cabrera Ramos) - Δήμητρα Χριστοδούλου, <i>Λιμός</i> (Dimitra Christoforidou) - P. Schreiner, <i>Constantinopoli, metropoli dai mille volti</i> (José Ramón del Canto Nieto) - M. Morfakidis Filactós - M. Casas Olea, <i>Fuentes Griegas sobre los Eslavos. I. Expansión y establecimiento de los eslavos en la Península Balcánica</i> (Isabel Cabrera Ramos) - Revista <i>Νέα Ευθύνη</i> (Mariano Villegas Hernández) - Luis García Moreno - María Jesús Viguera Molins (eds.), <i>Del Nilo al Ebro. Estudios sobre las fuentes de la conquista islámica</i> (José Soto Chica) - Alicia Morales Ortiz, Cristóbal Pagán Cánovas, Carmen Martínez Campillo (Eds), <i>The Teaching of Modern Greek in Europe: Current Situation and new Perspectives</i> (Idoia Mamolar Sánchez), Paschalis M. Kitromilides (ed.), <i>Adamantios Korais and the European Enlightenment</i> (Alicia Morales Ortiz).	
Reseñas de Actividades.....	253
Datos de los autores.....	261
Normas de Redacción.....	263

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ ΤΟΥ ΔΟΜΗΝΙΚΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΟ ΤΟΛΕΔΟ

Ι. Κ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ABSTRACT:

In 1910 and 1927, Francisco de San Román, a Spanish researcher of the Toledan archives, recorded a short list of the Greeks, who, between 1600 and 1608, had created some kind of connection with Dominicos Theotokopoulos, at that time resident of the imperial city. The autor of this study, on the basis of information derived from Spanish documents, (i) rectifies the correct form of almost all the names and origin of those persons, (ii) presents and analyses the conditions which obliged them to leave their own countries and take refuge in Spain, and (iii) reconsiders the importance of the relations between them with the eminent Greek painter of Toledo. In an appentix some of the documents used in this study are published *in extenso*.

KEY WORDS: Dominicos, Manoussos and George-Manuel Theokopoulos, Toledo, Athens, Nauplia, Nicosia, Arta, Skyros, Moldavia, Aetos, Angelocastro, Zarnata, Iviron monastery (Mt. Athos), Holy Virgin of Charity monastery, Naupactia, Armenians (Aght'amar).

RESUMEN:

En 1910 y 1927, Francisco de San Román, el investigador incasable de los archivos locales de Toledo, registró una breve lista de los griegos, que, entre 1600 y 1608, habían sido relacionados, bajo condiciones variadas, con Domínicos Theotokópoulos, en estos años residente en la ciudad imperial. En base de documentación de archivos españoles, el autor: (i) rectifica la forma correcta de casi todos los nombres y apellidos, y el origen de dichas personas, (ii) representa y analiza las condiciones que les obligaron a abandonar sus países y refugiarse en España, y (iii) vuelve a considerar la importancia de sus relaciones con el eminente pintor griego. En appentice se publican *en extenso* algunos de los documentos utilizados en este estudio.

PALABRAS CLAVE: Domínicos, Manoussos y Jorge-Manuel Theokópoulos, Toledo, Atenas, Nauplia, Nicosia, Arta, Skyros, Moldavia, Aetos, Angelócastron, Zarnata, monasterio de Iviron en Monte Athos, convento de Nuestra Señora de la Caridad, Naupactia, Armenios (Aght'amar).

Ήδη από την εποχή (1910, 1927) που ο Ισπανός ιστοριοδίφης Francisco de San Román y Fernández (1887-1942), αναδιφώντας τα συμβολαιογραφικά και δημοτικά αρχεία του Τολέδου, έφερε στο φως τις πρώτες μαρτυρίες για την παρουσία του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στην αυτοκρατορική πόλη, διαθέταμε μερικές σκόρπιες πληροφορίες και για τους άλλους Έλληνες που έζησαν εκεί και που, με διάφορους τρόπους, συνδέθηκαν με τον μεγάλο ζωγράφο. Επρόκειτο

ουσιαστικά για 20 ονόματα, ανάμεσά τους και του αδελφού τού Δομήνικου, Μανούσου (1530;-1604), και του γιού του Γεωργίου-Μανουήλ (Jorge Manuel, 1578-1631)¹. Με την εξαίρεση του τελευταίου, οι βιογραφικές αναφορές του San Román για τα πρόσωπα αυτά ήταν ελάχιστες ή και ανύπαρκτες· επιπλέον η απόδοση των ονομάτων τους (στα ίδια τα έγγραφα και στη μεταγραφή τους) ήταν σε αρκετές περιπτώσεις ασαφής και λανθασμένη. Αλλά και τα χρονολογικά δεδομένα που παρέθεσε αφορούσαν μόνο 3-4 πρόσωπα· για τα άλλα διαθέτουμε μόνο το γενικό χρονικό πλαίσιο μιας δεκαετίας περίπου που καλύπτουν οι νοταριακοί φάκελλοι που συμβουλευτήκε. Όλα τα ονόματα, με τη λειψή ή τη λανθασμένη τους απόδοση, πέρασαν στους μετέπειτα βιογράφους του Greco και γενικά σε όσους άμεσα ή έμμεσα άντλησαν από τον San Román². Πέρα, ωστόσο, από τη ορθή απόδοση των ονομάτων τους, εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο είναι η προσωπογράφησης τους (κατά το δυνατόν), ώστε να γίνουν σαφέστερες και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες βρέθηκαν στο Τολέδο. Θα το επιχειρήσω εδώ, αφήνοντας, για λόγους οικονομίας, τον αδελφό και τον γιο του ζωγράφου (των οποίων, άλλωστε, η δράση καλύφθηκε με σχετική επάρκεια από τη βιβλιογραφία)³, αλλά και τον «Nicolaο, griego» και τον «capitán Constantino», επειδή η καταγραφή τους χωρίς άλλα στοιχεία δεν μου επέτρεψε να τους ταυτίσω με τους ομώνυμους «griegos» που συνάντησα σε ποικίλες ισπανικές πηγές της εποχής. Τις πληροφορίες μου τις άντλησα κυρίως από το Γενικό Αρχείο Simancas, αλλά και από μερικές δημοσιευμένες πηγές (του San Román συμπεριλαμβανομένου).

¹ Fr. de Borja de San Román y Fernández, *El Greco en Toledo. Nuevas investigaciones acerca de la vida y obras de Domingo Theotokópuli*, Μαδρίτη 1910, 15, 26 κ.ε. *passim*, 76 σημ. 1, 188, και «De la vida del Greco. Nueva serie de documentos inéditos», *Archivo Español de Arte y Arqueología*, 3/8-9 (1927 ανάλ.) 5-9, 27-33. Για το ερευνητικό έργο του San Román, βλ. Cl. Palencia (Flores), «D. Francisco de Borja San Román. Su labor investigadora», *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes y Ciencias Históricas de Toledo*, 59 (1943-44), 81-93.

² Βλ. π.χ. J. Camón Aznar, *Dominico Greco*, τόμ. 1, Μαδρίτη 1950, 19, Gr. Marañón, *El Greco y Toledo*, Μαδρίτη 1964, 161-165, και J. Álvarez Lopera, *El Greco. La obra esencial*, Μαδρίτη 1993, 74-75. Πρβλ. Π. Πρεβελάκης, *Θεοτοκόπουλος. Τα βιογραφικά*, Αθήνα 1942, 134, και Α. Γ. Ξύδης, «Ένας Κύπριος στο Τολέδο το 1603», *Κυπριακαί Σπουδαί*, 33 (1969), 167-170. Ο L. Gil Fernández, «Griegos en Toledo en el Siglo de Oro», *Erytheia*, 23 (2002), 187-198, προσπάθησε, με βάση φωτοτυπίες των πρωτότυπων συμβολαιογραφικών εγγράφων, να αποκαταστήσει τουλάχιστον τη μεταγραφή μερικών από τα ονόματα που είχε καταγράψει ο San Román.

³ Κ. Δ. Μέρτζιος, «Θωμάς Φλαγγίνης και ο Μικρός Ελληνομνήμων», *Πραγμ. Ακαδημίας Αθηνών*, 9 (1939), 187-202, Ι. Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, 1568-1571*, Θεσσαλονίκη 1970, 99 σημ. 1, 203, σημ. 1, 204, και F. Mariás, *El Greco. Biografía de un pintor extraordinario*, Μαδρίτη 1997, 25-28 (για την οικογένεια του Γκρέκο, κυρίως για τον Μανούσο)· πρβλ. και κείμενο διάλεξης του Νίκου Παναγιωτάκη, «Μανούσος ο πειρατής, 1571-1572», στον τόμο με τις εργασίες του ίδιου, *Τα νεανικά χρόνια του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου*, Ηράκλειο 1999, 181-188. Για τον Jorge Manuel και την οικογένειά του, βλ. τη διγλωσση (ελληνικά/ισπανικά) μελέτη του J. Álvarez Lopera, «Χόρχε Μανουέλ Θεοτοκόπουλι, ο γιος του Γκρέκο/Jorge Manuel Theotocópuli, el hijo del Greco», στο: *Ο Γκρέκο και το εργαστήριό του / El Greco y su taller*, επιμ. Ν. Χατζηνικολάου, Αθήνα 2007, 115-149, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

Είναι πιθανόν, όταν ο Θεοτοκόπουλος έφτασε το καλοκαίρι του 1577 στο Τολέδο, να ζούσε ακόμα εκεί ο ηλικιωμένος πια Νικόλαος Γαϊτάνος, ένας ευγενής λόγιος (*letrado y caballero*) από τη Ρόδο, που μαρτυρείται ως κάτοικος της πόλης στα 1541⁴. Ο Γαϊτάνος είχε υπηρετήσει τους Ισπανούς ως δικαστικός (*procurador real y abogado fiscal*) τόσο στην Κορώνη –στα χρόνια της προσωρινής κατάληψης της πόλης (1532-1534) από τις δυνάμεις του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄– όσο και στην Κάτω Ιταλία μετά το τέλος της επιχείρησης εκείνης⁵. Το βέβαιο είναι ότι ο Greco βρήκε στο Τολέδο έναν τουλάχιστον συμπατριώτη του εγκατεστημένο εκεί από χρόνια (1567), τον Κρητικό γιατρό και γνωστό κωδικογράφο Αντώνιο Καλωσυνά⁶, με τον οποίο άλλωστε συναντήθηκε συχνά στο πλαίσιο της στενής τους συνεργασίας με μερικές σημαντικές εκκλησιαστικές προσωπικότητες του Τολέδου, όπως π.χ. με τον Pedro García de Loaisa Girón (1534-1599) και, κυρίως, με τον εξέχοντα ουμανιστή Antonio de Covarrubias y Leiva (1524-1602)⁷. Βρέθηκαν επίσης μαζί –ως μάρτυρας ο κωδικογράφος και ως διερμηνέας ο ζωγράφος– σε μια δίκη που έγινε το 1582 στην Ιερή Εξέταση εναντίον δυο άλλων Ελλήνων του Τολέδου, του Δημητρίου Φωκά και του 20χρονου Αθηναίου συντρόφου του «Michel Rizo Calcandil». Οι κατηγορούμενοι είχαν εξισλαμιστεί στα παιδικά τους χρόνια με το παιδομάζωμα· αλλά, όπως και πολλοί άλλοι ομοιοθνήεις τους, που είχαν την ίδια τύχη, κατάφεραν, όταν συνειδητοποίησαν την αληθινή εθνοτικοθρησκευτική τους καταγωγή, να διαφύγουν στην Ιταλία και να επανεκχριστιανιστούν⁸. Η περιπέτειά τους στην Ισπανία άρχισε μετά από καταγγελίες ενός συμπατριώτη τους, ονόματι Νικολάου (με τον οποίο ο Φωκάς

⁴ Αυτό φαίνεται από τον φάκελλο της δίκης του για βλασφημία στην Ιερή Εξέταση του Τολέδου: Archivo Histórico Nacional-*Inquisición de Toledo* [στο εξής: AHN-Toledo], φάκ. 42, υποφάκ. 31, φφ. 1r-43v (1541).

⁵ Πληροφορίες για τη συνεργασία του με τους Ισπανούς στο Archivo General de Simancas, Sección de Estado [στο εξής: AGS-E], φάκ. E 1015, αριθ. 131v (22 Ιαν. 1533), E 1016, αριθ. 39v (Lecce, 20 Ιαν. 1533), E 1024, αριθ. 13, φφ. 2v, 7v (Νεάπολη, 1536)· πρβλ. Ι. Κ. Χασιώτης, «Η Πελοπόννησος στο πλαίσιο της μεσογειακής πολιτικής του Καρόλου Ε΄», *Πελοποννησιακά*, 15 (1984), 227.

⁶ Στην ισπανική περίοδο της ζωής του αναφέρονται συνοπτικά ο Βασ. Λαούρδας, «Ο κωδικογράφος Αντώνιος Καλωσυνάς», *Κρητικά Χρονικά*, 4 (1950), 245-251, και, κυρίως, ο Gr. de Andrés, *Helenistas del Renacimiento en Toledo. El copista cretense Antonio Calosinás*, Toledo 1999.

⁷ Gr. de Andrés, «Historia de un fondo griego de la Biblioteca Nacional de Madrid. Colecciones: Cardenal Mendoza y García de Loaisa», *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, 77 (1974), 5-65, και του ίδιου, «El helenismo del canónigo toledano Antonio de Covarrubias. Un capítulo del humanismo en Toledo en el siglo XVI», *Hispania Sacra*, 40 (1988), 237-313. Για τις σχέσεις των δυο Ισπανών κληρικών με τον Γκρέκο, βλ. Camón Aznar, ό.π., 147, και Gr. de Andrés Martínez, «El helenismo en Toledo en tiempo del Greco», *Cuadernos para la investigación de la literatura hispánica*, 11 (1989), 167-176.

⁸ Δείγματα στους Β. και L. Benassar, *Los cristianos de Alá. La fascinante aventura de los renegados*, μετάφρ. J. L. Gil Aristu, Μαδρίτη 1989, 216-217, 224-226, 355, 374, 381-384, και Πηγές της κυπριακής ιστορίας από το ισπανικό αρχείο Simancas: Από τη μικροϊστορία της κυπριακής Διασποράς κατά τον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα, επιμ. Ι. Κ. Χασιώτης, Λευκωσία 2000, 42-44, 53-66, 97-100, 108-109, 118-122, 127-130, 144-148, 179-181· πρβλ. και Ι. Κ. Χασιώτης, «Ειδήσεις για Πατρινοὺς φυγάδες στην Κάτω Ιταλία κατά τον ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αιώνα», *Τόμος τιμητικός Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, τόμ. 1, Πάτρα 1990, 309-310.

είχε μια βίαιη σύγκρουση στο Τολέδο μπροστά στον Καλωσυνά), ότι δέχθεν και οι δυο παρέμειναν ουσιαστικά κρυπτομουσουλμάνοι (moriscos). Τελικά, οι καταγγελίες αποδείχτηκαν αβάσιμες και οι κατηγορούμενοι αθωώθηκαν στις 10 Δεκεμβρίου 1582⁹.

Για τον Δημήτριο Φωκά δεν βρήκα άλλες πληροφορίες, πέρα από αυτές που περιέχει ο φακέλλος της δίκης του. Θα ανήκε μάλλον στην ίδια οικογένεια με τον Κωνσταντίνο Φωκά (Constantino Foca), κάτοικο (vecino) του Τολέδου και μάρτυρα σε πληρεξούσιο (poder) της 31 Μαρτίου 1614 του ετοιμοθάνατου Δομήνικου Θεοτοκοπούλου προς τον γιο του Jorge Manuel¹⁰. Αλλά και τον Νικόλαο δεν τολμώ, με μόνο το βαπτιστικό του, να τον ταυτίσω με τον «Nicolao griego», που υπογράφει στο Τολέδο το 1585 ως μάρτυρας σε ενοικιαστήριο του Έλληνα ζωγράφου¹¹ και ακόμα λιγότερο με τον κρητικής καταγωγής «Nicolás Greco», που γεννήθηκε γύρω στα 1566 στη Σεγκόβια, όπου και εργάστηκε κατά περιόδους ως ζωγράφος και πυροτεχνουργός (pintor y pirotécnico)¹². Ούτε επίσης ο «Michel Rizo Calcandil», ράφτης στο επάγγελμα, ανήκε στον έναν από τους δυο μεγάλους κλάδους της ιστορικής αθηναϊκής οικογένειας των Χαλκοκονδυλών (της οποίας το πιο προβεβλημένο μέλος ήταν ο γνωστός ιστορικός των υστεροβυζαντινών χρόνων Λαόνικος Χαλκοκονδύλης)¹³. Έναν *Μιχα(ή)λ Χαρκανδύλ(η)* βρίσκω σε χάραγμα του 1576 στην οικογενειακή εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, η οποία ως τα μέσα σχεδόν του 19ου αιώνα σωζόταν στη Στοά του Αδριανού της Αθήνας¹⁴. Ωστόσο, παρά τα συγκλίνοντα δεδομένα, τα δυο πρόσωπα δεν θα πρέπει μάλλον να ταυτιστούν, επειδή το «Rizo Calcandil» των πρακτικών της Ιερής Εξέτασης μας κατευθύνει στον άλλο κλάδο –τον ταπεινότερο– της οικογένειας, τους λεγόμενους «ΡΙζοκαστριώτες»

⁹ Η υπόθεση έγινε γνωστή με την έρευνα του σχετικού φακέλλου (σήμερα στο AHN-Toledo, legajo 196, αριθ. 30) από τον J. Martí y Monso, «Dominico Theotocópuli, intérprete griego», *Boletín de la Sociedad Castellana de Excursiones*, 1/11 (1903), 146-149 (αναδημοσιεύτηκε στον τόμο *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Τεκμήρια*, 138-139). Πρβλ. Gil, ό.π., 196-198.

¹⁰ San Román, *El Greco en Toledo*, 188, αριθ. 49.

¹¹ San Román, ό.π., 140-142, αριθ. 7.

¹² O Gr. de Andrés, «El pintor segoviano Nicolás Greco, hijo del cretense Nicolás de la Torre, copista griego de Felipe II», *Archivo Español de Arte*, 40/160 (1967), 359, θεωρεί πως ο Νικόλαος αυτός ήταν πρωτότοκος γιος του Κρητικού κωδικογράφου Νικολάου Τουρριανού (de la Torre), ο οποίος, ως σημειωθεί, είχε κατά περιόδους συνεργαστεί με προσωπικότητες που γνώριζε και ο Θεοτοκόπουλος (π.χ. με τον Diego de Covarrubias).

¹³ Δ. Γρ. Καμπούρογλου, *Οι Χαλκοκονδύλαι. Μονογραφία*, Αθήνα 1926, όπου (σ. 21 κ.ε.) και οι διάφορες μορφές του επωνύμου: *Χαλκοκονδύλης, Χαλκονδύλης, Χαλκανδήλης, Χαρχαντίλης*, αλλά και *Καλκο(κο)ντύλης, Καλκαντύλης, Καρχαντίλης*. Για τη μορφή του επωνύμου ως *Καρκανδύλης* σε έγγραφο της 8 Αυγ. 1702, πρβλ. Μέρτζιος, «Θωμάς Φλαγγίνης», 141 (Γεώργιος Καρκανδύλης εξ Αθηνών).

¹⁴ Κ. Γ. Ζησιού, «Χαράγματα επιγραφικά επί αρχαίων και χριστιανικών ναών της Αττικής, αναφερόμενα εις τον Μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 2 (1885), 27-28· βλ. 21, 26 (*Μιχα(ή)λ ο Χαρκανδ(υ)λλ(ης) εν έτει ζπε' [7085-5509=1576] εν μι(νί) νοεμβρί(ω) κα'*, και *Μιχα(η)λ Χαρκο(νδύλης) εν έτει ζπε' μι(νί) δικεβρίου στ'*. Πρβλ. Καμπούρογλου, ό.π., 15, 220.

Χαλκο(κον)δύληδες, αυτούς δηλαδή που ήταν εγκατεστημένοι στα ριζά του κάστρου της Ακρόπολης¹⁵.

Στις αρχές του 1601 δυο Ναυπλιώτες, ο Μιχαήλ Τζούκης (Zuqui) και ο γιος του Δημήτριος, εφοδιασμένοι με παπικό βρέβιο (buleto) και συστατικό γράμμα του Οικουμενικού Πατριάρχη, έφθασαν στην Ισπανία και με μια σειρά υπομνημάτων που υπέβαλαν στο Συμβούλιο του Κράτους προσπάθησαν να λύσουν ένα σοβαρό οικονομικό και οικογενειακό πρόβλημα που αντιμετώπιζαν στην πατρίδα τους: Ο Μιχαήλ, επειδή αντιστεκόταν στη μετατροπή του ναού της Αγίας Τριάδας σε τζαμί, συκοφαντήθηκε ως δήθεν οφειλέτης του σουλτάνου (en los libros camerales del Gran Turco) από την εκμίσθωση φόρων και των αλυκών (las alcavalas y salinas) του Ναυπλίου, τις οποίες όμως στην πραγματικότητα εκμεταλλεύονταν δυο Εβραίοι εκμισθωτές. Υποχρεώθηκε λοιπόν να πάει στην Κωνσταντινούπολη και να καταβάλει στην οθωμανική κυβέρνηση το ποσό των 18.000 σκούδων. Ο Δημήτριος πάλι, που έκανε μεταφορές σταριού από τις τουρκοκρατούμενες σε φραγκοκρατούμενες περιοχές, έπεσε θύμα μουσουλμάνων κουρσάρων (turcos corsarios) και υποχρεώθηκε κι αυτός να δώσει ως λύτρα άλλα 1.000 χρυσά τσεκίνα. Τελικά, ο Μιχαήλ αναγκάστηκε να δανειστεί τα τεράστια αυτά ποσά από μερικούς Τούρκους εμπόρους, αφήνοντας όμως πίσω ως ενέχυρο –κατά τη συνήθεια της εποχής– τη γυναίκα του και τα δυο παιδιά του. Φαίνεται ότι οι δυο Ναυπλιώτες έπεισαν τις ισπανικές αρχές για την αλήθεια των λεγομένων τους, επειδή και το Συμβούλιο του Κράτους και το Συμβούλιο της Ιταλίας ενέκριναν αρκετά (και σεβαστά) ποσά για τις ανάγκες τους, όλα όμως καταβλητέα με περίπλοκες διαδικασίες στη Νεάπολη και τη Σικελία. Τελικά, οι αποφάσεις αυτές έμεναν ουσιαστικά ανεκτέλεστες, κυρίως εξαιτίας της παρελκυστικής ισπανικής γραφειοκρατίας. Έτσι, πατέρας και γιος αναγκάστηκαν να παραμείνουν στην Ισπανία, προκειμένου με βασιλική άδεια και τη συγκατάθεση των τοπικών αρχών να συγκεντρώσουν με εράνους (limosnas) τα χρήματα που απαιτούνταν για την απολύτρωση των συγγενών τους¹⁶. Μετά λοιπόν από άγονες σχεδόν περιοδείες ενός χρόνου στην Αραγόνα, κατέληξαν στο Τολέδο, όπου τους συναντούμε στα 1602-1605. Και μόλις το Φεβρουάριο του 1608 πήραν άδεια για νέο έρανο, τη φορά αυτή στο βασίλειο της Νεάπολης, όπου, όπως φαίνεται, εγκαταστάθηκαν οριστικά¹⁷.

¹⁵ Καμπούρογλου, ό.π., 222-227.

¹⁶ Μερικά χρόνια αργότερα (1627) ένας άλλος γιος του Τζούκη, ο Ιωάννης, θα ισχυριστεί ότι τελικά η οικογένεια διέφυγε στη Δύση, προκαλώντας τη σύλληψη και τον ανασκολοπισμό ενός θείου του (y no aviéndolos [οι Τούρκοι] havido a las manos, empalaron a un tío suyo y hizieron otros daños): AGS-E 3706, αριθ. 37 (Μαδρίτη, 7 Νοεμβρ. 1628), όπου αναφορά σε επιστολή του αντιβασιλιά της Νεάπολης δούκα de Alba (1622-1629) της 11 Δεκ. 1627, σχετικά με τις υπηρεσίες του νεότερου γιου του Μιχαήλ, Ιωάννη Τζούκη (Juan Zuqui), αρχικά ως προμηθευτή γερακιών και από το 1621 ως «aventajado» στο νεαπολιτανικό ναυτικό.

¹⁷ AGS-Secretarías Provinciales-Nápoles [στο εξής: S.P.-N.], libro 168, φφ. 284r-285r (Μαδρίτη, 5 Φεβρ. 1608). Για την υπόθεσή τους σώθηκαν αρκετά έγγραφα (υπομνήματα, γνωματεύσεις του Συμβουλίου του Κράτους, αντίγραφα βασιλικών επιστολών κ.ά.) στο AGS-E 1696, χ.χ. (20 Μαρτ. 1605), E 1697, χ.α. (26 Μαρτ. 1604) E 1697, χ.α. (12 Οκτ. 1601, Παράρτημα, έγγρ. 1), E 1697, αριθ.

Η παρουσία των δυο Ναυπλιωτών στο Τολέδο και των σχέσεών τους με τους αδελφούς Θεοτοκόπουλου πιστοποιείται από τη συμμετοχή τους, ως μαρτύρων, σε ποικίλα συμβολαιογραφικά έγγραφα (εξουσιοδοτήσεις, διαθήκες κλπ.) συμπατριωτών τους. Ανάμεσα σ' αυτούς και ο Θωμάς Τροτσέλλος (Trechello) από τη Λευκωσία. Ο Τροτσέλλος ανήκε στην πολυάριθμη ομάδα των Κυπρίων που περιπλανιόνταν σε διάφορες χώρες της χριστιανικής Δύσης, συγκεντρώνοντας τα απαραίτητα χρήματα για την απελευθέρωση συγγενικών τους προσώπων που είχαν αιχμαλωτιστεί κατά την κατάληψη της πατρίδας τους από τους Οθωμανούς (1570-1571). Έναν μάλιστα από αυτούς, τον Λευκωσιάτη επίσης Αλέξανδρο Τρουτσέλλο (Tucelli, Trucello), τον οποίο συναντούμε το 1580 στη Ρώμη και δυο χρόνια αργότερα (τον Απρίλιο του 1582) στην Τυβίγγη, στον Γερμανό ελληνιστή Μαρτίνο Κρούσιο (Martin Kraus, 1526-1607), θα πρέπει μάλλον να τον θεωρήσουμε συγγενή με τον ομώνυμό του του Τολέδου. Και οι δυο περιόδευσαν με τον ίδιο στόχο: ο Θωμάς για να εξαγοράσει την ελευθερία της γυναίκας του Κυπριανής και του γιού του Ιερωνύμου και ο Αλέξανδρος του αδελφού του Μάρκου, της αδελφής του Ελένης, αλλά και τη δική του¹⁸. Ο Θωμάς Τροτσέλλος συνδέθηκε ιδιαίτερα με τον Μανούσο Θεοτοκόπουλο, στον οποίο μάλιστα λίγο πριν πεθάνει εμπιστευθήκε, με τη διαθήκη του της 23 Δεκεμβρίου 1603, τα λιγοστά υπάρχοντά του (ρούχα και χρήματα) που είχε στο Τολέδο. Ο Μανούσος με τη σειρά του αναλάμβανε να τα στείλει στη Βενετία, στον μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρο (1577-1616), ο οποίος και θα τα προωθούσε στη Λευκωσία, στον ιερομόναχο Παρθένιο,

379 (26 Μαρτ. 1602), Ε 1985, χ.α. (Βαλιαδολίδ, 21 Ιουν. 1604). Πρβλ. και την πιο πάνω σημ. 16. Είναι πιθανόν με τον Μιχαήλ Τζούκη να συσχετίζονται δυο άλλα πρόσωπα με το ίδιο ονοματεπώνυμο, ο «κύριος Μιχαήλ ό Τζούκις, ό τοῦ Ἄνδρέου, καί Μιχαήλ Τζούκις, ό τοῦ Νικολάου», τα οποία συναντώ σε αχρονολόγητη (αλλά της ίδιας περίπου εποχής με τις δικές μου πηγές) και ανυπόγραφη επιστολή εκκλησιαστικού αξιωματούχου (που αναχωρεί για την Κρήτη, πιθανότατα του μητροπολίτη Φιλαδελφείας Γαβριήλ Σεβήρου) προς άνωνυμο παραλήπτη που αποκαλείται «Πανιερώτατος» και «ποιμὴν καλός ἀρχιερέων ἄριστος» και οι Τζούκηδες αυτοί είχαν επίσης κάποια κακή συναλλαγή με Εβραίους («διήλθον τὴν ὄσσην κατ' αὐτῶν κατηγορίαν διήγειρε ὁ ἐξ Ἰουδαίων παμμίαρος ἐκεῖνος Σολομών, δι' ἧς ἑκάτεροι ἐνοχλοῦνται διὰ τό τῆς ὁμωνυμίας σημαινόμενον»): Io. Lamius, *Deliciae eruditorum, seu veterum ανεκδότων opusculorum collectanea*, Φλωρεντία 1744, 146-147, όπου ασχολίαστη έκδοση της επιστολής.

¹⁸ Π. Γ. Ζερλέντης, *Σημειώματα περί Ελλήνων εκ των Μαρτίνου Κρουσίου Σουηκικών Χρονικών*, Αθήνα 1922, 9 (Αλέξανδρος Τρούκελλος). Πρβλ. W. H. Rudt de Collembert, «*Les Litterae Hortatoriae accordées par les Papes en faveur de la rédemption des Chypriotes, captifs des Turcs (1570-1597)*, d'après les fonds de l'Archivio Segreto Vaticano», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 11 (Λευκωσία, 1981-82), 144-145, αριθ. 221 (Alexander Tucelli, 1580). Ο Κ. Π. Κύρρης, «Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII Centuries with Some Notes on the Cypriote Community in Venice and other Cypriote Scholars who lived in Rome and the rest of Italy in the same Period», στο *Ο Ελληνισμός εις το Εξωτερικόν/Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit*, επιμ. Johannes Irmscher - Marika Mineemi, Βερολίνο 1968, 258 σημ. 140, συνδέει το επώνυμο με τη μεταγενέστερη κυπριακή οικογένεια Τρικέλλη. Πρβλ. και το επώνυμο «Τορτσέλλος» στην Κρήτη στα μέσα του 17ου αιώνα: É. Legrand, *Bibliographie hellénique... XVII siècle*, τόμ. 5, Παρίσι 1903, 65 (για τον Κρητικό σπουδαστή της Πάδοβας Ανδρέα Τορτσέλλο).

ιεροκήρυκα (πιθανότατα ηγούμενο) της μονής «de Zonati», που είχε και την ευθύνη της απολύτρωσης της γυναίκας και του γιου του¹⁹.

Πριν συμπληρωθεί χρόνος από το θάνατο του Τροτσέλλου, στις 13 Δεκεμβρίου 1604, πέθανε και ο 66χρονος Μανούσος Θεοτοκόπουλος, χωρίς να προλάβει ούτε να εκτελέσει τη διαθήκη του Λευκωσιάτη ούτε να συντάξει και τη δική του²⁰. Και λίγους μήνες αργότερα πεθαίνει άρρωστος και ο πατέρας ενός από τους μάρτυρες στη διαθήκη του Τροτσέλλου, ο Ηπειρώτης Ευστάθιος Οικονόμου (Estacio Iconomo). Από τη σωζόμενη διαθήκη του της 7 Απριλίου 1605, της οποίας εκτελεστή (albacea) όρισε τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο και την οποία, εξαιτίας της αδυναμίας του συντάκτη της (por la gravedad de su enfermedad), υπέγραψε ο Δημήτριος Τζούκης, μαθαίνουμε ότι ο Οικονόμου ήταν από την Άρτα, ότι ήταν σύζυγος της Χρυσάνθης και πατέρας έξι γιων: του Θεοχάρη και του Γεωργίου (που ήταν μαζί του στο Τολέδο)²¹, του Ματθαίου (που βρισκόταν «en Roma en el estudio de San Atanasio»), του Μιχαήλ, του Ιωάννη και του Απόστολου²².

Στις 14 Ιουλίου 1604 ο πιστός φίλος, συγκάτοικος και ομότεχος του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, Francesco Preboste (1554-1607) υπογράφει στο Τολέδο ως μάρτυρας σε εξουσιοδότηση του «Jorge Cocunari, gobernador y vecino y natural de la isla de Spiro»²³. Πρόκειται για τον Γεώργιο Κουκουνάρη, επί έντεκα χρόνια «γκουβερναδόρο» της αυτοδιοικούμενης κοινότητας του Αγίου Γεωργίου της Σκύρου²⁴. Ο Σκυριανός προεστώς εφοδίαζε με στάρι τις γαλέρες της

¹⁹ Εκδόθηκε από τον San Román, «De la vida», 27-28, αριθ. XII, όπου αναφορά και στο πανδοχείο όπου έμενε («Posada de la Higuera»), πιθανότατα χώρο φιλοξενίας και άλλων Ελλήνων του Τολέδου. Την «Posada» αυτή θα πρέπει ίσως να την ταυτίσουμε με ένα συγκρότημα σπιτιών στον άλλοτε ιουδαϊκή γειτονιά της πόλης, που επί αιώνες ονομαζόταν «casa de la Higuera» βλ. σχετικά J. Passini, «La sinagoga del Sofer en Toledo/La synagoga du Sofer», *Sefarad*, 64/1 (2004), 141-157. Στον Τροτσέλλο αναφέρονται και άλλα έγγραφα του San Román, *ό.π.*, 29-32, αριθ. XIV, XV. Η μονή «de Zonati» θα μπορούσε ίσως να ταυτιστεί με τη μονή του Τιμίου Σταυρού του «Διοσμάρη» (ή Αγιασματή), βορειοδυτικά του χωριού Πλατανιστάσα της επαρχίας Λευκωσίας. Ευχαριστώ τον συνάδελφο κ. Π. Παπαπολυβίου του Πανεπιστημίου Κύπρου, που μου υπέδειξε, με επιφυλάξεις, τον συσχετισμό αυτόν.

²⁰ San Román, *ό.π.*, 32, αριθ. XVI.

²¹ Ο Γεώργιος Οικονόμου (Jorge Yconomo) υπογράφει ως μάρτυρας στη διαθήκη του Τροτσέλλου: San Román, *ό.π.*, 27-28, αριθ. XII.

²² San Román, *ό.π.*, 32-33, αριθ. XVII. Στους καταλόγους των μαθητών του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου δεν συνάντησα κανέναν την εποχή αυτή με το επώνυμο Οικονόμου. Είναι πιθανόν να πρόκειται για τον Ματθαίο «Stamati» από την Άρτα, που είχε γίνει δεκτός στα 1600 σε ηλικία 11 ετών (γενν. 1589) και για τον οποίο δεν διαθέτω άλλα στοιχεία· βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, 368, αριθ. 197.

²³ San Román, *ό.π.*, 7, 28, αριθ. XIII.

²⁴ Για το θεσμό του «γκουβερναδόρου» στη Χίο και τις Κυκλάδες, βλ. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 2, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, 343, 345-346. Η περίπτωση που παρουσιάζουμε αποτελεί, από όσο ξέρω, την πρώτη αναφορά στο θεσμό αυτόν και στη Σκύρο (βλ. π.χ. Ξ. Α. Αντωνιάδης, *Η Σκύρος στην Τουρκοκρατία. Κοινωνία, διοίκηση, δικαιοσύνη*, Αθήνα 1997, χωρίς μνεία «γκουβερναδόρου»). Σε υπόμνημά του προς τον Φίλιππο Γ', ο Κουκουνάρης υπογραμμίζει, επαυξάνοντας τη θητεία του ως «γκουβερναδόρου» σε 12 χρόνια, «que después que dicha isla fue tomada por el Turco que a más de ses(en)ta y cinco años [1538], fue conzierto que se

Νεάπολης και της Ραγούζας, αλλά παράλληλα διευκόλυνε και τους χριστιανούς κουρσάρους που κινούνταν στο βόρειο Αιγαίο. Οι περιπέτειές του άρχισαν ουσιαστικά τον Μάιο του 1599, όταν τόλμησε να ανεφοδιάσει και τον τοσκανικό στόλο, ο οποίος, αφού πρώτα στάθμευσε επί δυο ημέρες στη Σκύρο, προχώρησε στη συνέχεια στην πρόσκαιρη κατάληψη της πρωτεύουσας της Χίου²⁵. Οι συντοπίτες του, φοβούμενοι τις συνέπειες από την εμπλοκή του νησιού τους στην αιματηρή εκείνη επιχείρηση των Φλωρεντινών, τον κατήγγειλαν στις οθωμανικές αρχές ως μοναδικό υπεύθυνο. Ο Κουκουνάρης πιάστηκε αμέσως, αλλά κατάφερε να διαφύγει, αφήνοντας όμως πίσω τη γυναίκα του και τις τέσσερις κόρες του, τις οποίες βέβαια κρατούσαν οι Οθωμανοί, ζητώντας ως λύτρα 2.200 τσεκίνια. Ακριβώς, για να συγκεντρώσει το ποσό αυτό άρχισε να περιοδεύει στη χριστιανική Δύση, ξεκινώντας το 1600 από τη Ρώμη, συνεχίζοντας τον επόμενο χρόνο στο Λιβόρνο και τη Φλωρεντία και καταλήγοντας στις αρχές του 1602 στο Βαλιαδολίδ, προσωρινή τότε έδρα της αυλής του Φιλίππου Γ'²⁶.

Από τα αλλεπάλληλα υπομνήματά του προκύπτει ότι ο Κουκουνάρης (που κατά τις δηλώσεις του ίδιου και τη βεβαίωση του αρχηγού του τοσκανικού στόλου Marcantonio Calafati, ήταν άνθρωπος «noble»), δεν ικανοποιήθηκε καθόλου με την ανταπόκριση των ισπανικών αρχών: τα βασιλικά συμβούλια, με συνεχείς αναβολές και εγκρίσεις μικροποσών, τον παρέπεμπαν στους αντιβασιλείς της Νεάπολης και της Σικελίας²⁷. Το Φεβρουάριο του 1603, ύστερα από προσπάθειες ενός χρόνου, αρνήθηκε με υπερηφάνεια να δεχτεί τα δυο σκούδα το μήνα που του ενέκρινε το Συμβούλιο του Κράτους, ελπίζοντας πια μόνο να συγκεντρώσει το ποσό που χρειαζόταν για να απελευθερώσει την οικογένειά του με «limosnas»

havía de gobernar por naturales della, y assi sus padres y hultimam(en)te él por tiempo de doce años ha tenido el gobierno»: AGS-E 1694, χ.χ. (18 Φεβρ. 1603).

²⁵ Πηγές για την επιχείρηση εκείνη στον Ph. P. Argenti, *The Expedition of the Florentines to Chios, 1599*, Οξφόρδη, 1934, x-xxii.

²⁶ Για την υπόθεσή του: AGS-E 1596, αριθ. 419 (χ.τ.χ. [=Βαλιαδολίδ, Ιούν. 1602· βλ. σημ. 27], E 1597, αριθ. 252, Βαλιαδολίδ, Οκτ. 1602: σχέδιο νέας εισήγησης του ίδιου Συμβουλίου [=E 1974, χ.α., 14 Οκτ. 1602], E 1599, αριθ. 11, χ.τ.χ. (βλ. σημ. 27), E 1669, χ.χ. (1611), E 1694, χ.α. (18 Φεβρ. 1603: Κατάλογος δικαιολογητικών του, μεταξύ των οποίων παπικό βρέβιο του 1600, βεβαίωση της 24 Μαΐου 1601 του αρχηγού του τοσκανικού στόλου Marcantonio Calafate [=Marc'Antonio Calafati, 1546-1601] και αχρονολόγητο συστατικό του νουντσίου στη Μαδρίτη [=Domenico Ginnasi, στην ισπανική αυλή στα 1600-1604]· πρβλ. John Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro and the Christian East. Santoro's Audiences and Consistorial Acts*, Ρώμη 1966, 160: Φεβρ. 1601), E 1699, χ.α., χ.χ. (σχέδιο βασιλικής επιστολής προς τον δούκα de Feria [τον Lorenzo Suárez de Figueroa, αντιβασιλιά της Σικελίας στα 1602-1606]), E 1704, χ.α.=Παράρτημα, έγγρ. 2). Πρβλ. AGS-S.P.-N., libro 181, φφ. 76r-77r (βλ. σημ. 29). Ο νεαπολιτανός περιηγητής Francesco Piaccenza (†1687) καταγράφει μια όμοια περίπτωση, σύγχρονη με του Κουκουνάρη, αλλά τη συνδέει, συγγέροντας τη Σκύρο με τη Σύρο, με τον καθολικό επίσκοπο της πρωτεύουσας των Κυκλάδων, Benedetto Sepsio· βλ. την ελληνική απόδοση του κειμένου του Piaccenza από τον Ξ. Α. Αντωνιάδη, *Η Σκύρος στους περιηγητές και γεωγράφους (1400-1900)*, Αθήνα 1977, 88-89 και σημ. 26, 125 σημ. 47.

²⁷ AGS-E 1599, αριθ. 11 (χ.τ.χ.: αναπομπή του Κουκουνάρη στον αντιβασιλιά της Νεάπολης, να εξετάσει την περίπτωση του και να εισηγηθεί), E 1596, αριθ. 419 (Ιούν. 1602: εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους να του δοθούν εφάπαξ 100 σκούδα για τα έξοδα του ταξιδιού του), E 1597, αριθ. 252 (Οκτ. 1602, νέα εισήγηση να του εγκριθούν 2 σκούδα «de ventaja al mes en las galeras de Sicilia»).

μέσω των μηχανισμών της «Cruzada»²⁸. Ωστόσο, ούτε αυτό δεν το κατάφερε, όπως δείχνει η παραμονή του στο Τολέδο το 1604, αλλά κυρίως το γεγονός ότι δεκατρία χρόνια αργότερα (1617), μολονότι στο μεταξύ είχε περάσει στην υπηρεσία του νεαπολιτανικού και του σικελικού στόλου ως «piloto real», χρωστούσε ακόμα για την απολύτρωση της γυναίκας και των παιδιών του 1.500 τσεκίνια²⁹.

Περισσότερο περιπετειώδης –αληθινή Οδύσεια– ήταν και η διαδρομή ενός ακόμα Έλληνα που κατέληξε στο Τολέδο, του Γεωργίου Αθηναίου³⁰. Ο «Jorge de Atenas, ombre noble» (όπως αυτοχαρακτηρίζεται σε ένα αναλυτικό υπόμνημά του της 6 Δεκεμβρίου 1604 προς το Συμβούλιο του Κράτους), κατάφερε να αποσπάσει, μετά από γενναιόδωρες δωροδοκίες ανώτατων αξιωματούχων στην Κωνσταντινούπολη, τους νεοστρατολογημένους στο παιδομάζωμα δυο ανεπιούς του, αλλά και να τους φυγαδεύσει μαζί με άλλους πέντε χριστιανούς αιχμαλώτους³¹. Στη συνέχεια, ακολουθώντας την καθιερωμένη τακτική, έφερε στη Ρώμη τους δυο ανεπιούς του για τον επανεκχριστιανισμό τους. Αντιδρώντας οι οθωμανικές αρχές της Αθήνας, συνέλαβαν και μετέφεραν στην Κωνσταντινούπολη ολόκληρη την οικογένειά του: τη μητέρα του (που ζούσε ως μοναχή σε μοναστήρι), τη γυναίκα του και τα δυο τους παιδιά, 7 και 9 ετών, και την αδελφή του και τον άνδρα της. Είναι ενδεικτικό για το κύρος που είχε ο Γεώργιος στην πατρίδα του το γεγονός ότι, όπως αναφέρει, κινητοποιήθηκαν αποτελεσματικά για την εξαγορά τουλάχιστον των δυο ανήλικων παιδιών του ο μητροπολίτης Αθηνών (που πήγε ο ίδιος στην Κωνσταντινούπολη) και ο Οικουμενικός Πατριάρχης³². Η

²⁸ «Con las limosnas que per la Cruzada se le libran en espera en Dios pagara los rescates»: AGS-E 1694, χ.χ. (18 Φεβρ. 1603, υπόμνημα με το οποίο αρνήθηκε να δεχτεί τον μισθό των 2 σκούδων, «por no ser merced conforme a la calidad de su persona»). Η «Cruzada» (Santa Cruzada) αποτελούσε ειδικό φόρο της ισπανικής εκκλησίας προς το βασιλικό ταμείο (Real Hacienda)· βλ. πρόχειρα *Diccionario de términos de historia de España. Edad moderna*, επιμ. J. Rodríguez García και J. Castilla Soto, Βαρκελώνη 1998, 25 («Bula de cruzada»).

²⁹ AGS-S.P.-N., libro 181, φφ. 76r-77r, Ανάκτορα Πάρδο, 30 Ιαν. 1617: Εντολή στον αντιβασιλιά της Νεάπολης δούκα de Osuna (τον Pedro Téllez Girón, αντιβασιλιά της Νεάπολης στα 1616-1620) να ορίσει δυο πρόσωπα κατάλληλα, που θα βοηθήσουν τον «patrón Jorge Cucunare, natural de la isla de St. Jorge de Esquiro», στον έρανο που θα κάνει για έναν χρόνο «ostatim por todo el dicho mi reyno de Nápoles», για την απελευθέρωση της γυναίκας του και των παιδιών του.

³⁰ Ο San Román, ό.π., 7, μνημονεύει τον «Jorge de Atenas» με την απλή αναφορά ότι προσπαθούσε να απολυτρώσει «a seis cautivos». Το υπόμνημά του στο AGS-E 1694, χ.α. [παλιό 390]: 6 Δεκ. 1604=Παράρτημα, έγγρ. 4). Η αντίστοιχη εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους στο E 1977, χ.α. (Βαγιαδολίδ, 26 Φεβρ. 1605) ακολουθεί την πρόταση του τότε (1600-1607) επιφορτισμένου με τα ζητήματα της Ιταλίας Γραμματέα του Pedro Franqueza y Esteve (1547;-1612;), κόμη της Villalonga.

³¹ Παράρτημα, έγγρ. 4, όπου και για το ρόλο του στην απελευθέρωση και τριών Ισπανών «cautivos», αιχμαλώτων του γιού του «Cigala, general del Gran Turco», δηλ. του Mahmud Cigala, τότε στρατιωτικού διοικητή της ελληνικής χερσονήσου»: V. J. Parry, «Cighâla-Zâde», *Encyclopaedia of Islam*, τόμ. 2, 1965, 33-34. Για την οικογένεια πρβλ. G. Benzoni, «Cicala, Scipione», *Dizionario biografico degli Italiani*, τόμ. 10, Ρώμη 1981, 320-340.

³² Είναι πιθανόν να πρόκειται για τον επίσης Αθηναίο Νεόφυτο Γ', πρώτα (1597-1602) μητροπολίτη Αθηνών και στη συνέχεια (1602-1603, 1607-1612) πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, γνωστόν και για τα φιλοπαπικά του αισθήματα. Βλ. γι' αυτόν Ι. Κ. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος*

εξαγορά κατορθώθηκε με την καταβολή 1.000 τσεκινιών, (από τα οποία τα μισά καταβλήθηκαν από κάποιον έμπορο στην Κρήτη· αλλά έμειναν ακόμα υπό κράτηση τα άλλα μέλη της οικογένειας. Ύστερα από όλα αυτά, ο Γεώργιος, αφού πρώτα εφοδιάστηκε με παπικό βρέβιο και συστατικά του αποστολικού νουντισίου στην Ισπανία³³, κατάφερε να πάρει και την απαραίτητη βασιλική άδεια (*real provisión*), για να μπορέσει να πραγματοποιήσει «limosna» για την υπόθεσή του. Το Δεκέμβριο του 1604 ζήτησε επιπλέον και κάποια οικονομική ενίσχυση από τα ταμεία του αντιβασιλιά της Σικελίας, αλλά η ανταπόκριση του Συμβουλίου του Κράτους ήταν μάλλον απογοητευτική (το Φεβρουάριο του 1605 του ενέκριναν τελικά 200 δουκάτα εφάπαξ για τα έξοδα του ταξιδιού του)³⁴. Αναγκάστηκε λοιπόν να αρχίσει να περιοδεύει σε διάφορες επαρχίες της Ισπανίας, για να καταλήξει να συνενώσει στο Τολέδο και τις δικές του κακοτυχίες με εκείνες των συμπατριωτών του.

Στην καταγραφή των Ελλήνων του Τολέδου ο San Román περιλαμβάνει και έναν «Yanoda Bayboda, príncipe de Moldavia», με την ένδειξη ότι προσπαθούσε κι αυτός να επιτύχει την απολύτρωση της γυναίκας του και των παιδιών του (*el rescate de su mujer e hijos*)³⁵. Ωστόσο, την εποχή εκείνη δεν ζούσε κανένας ηγεμόνας/βοεβόδας της Μολδαβίας με το όνομα «Γιάννος/Ιωάννης». Βέβαια, το «Ιω(άννης)» δεν θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως βαφτιστικό, αφού ήδη από τον Μεσαίωνα έμπαινε ως ιδιόμορφος τίτλος μπροστά από τα ονόματα των ηγεμόνων των ρουμανικών χωρών (και όχι μόνο)³⁶. Πάντως, δεν εντόπισα κανέναν άλλον «príncipe de Moldavia» στην Ισπανία από τα τέλη του 16ου ως τα μέσα τουλάχιστον του 17ου αιώνα. Το μόνο λοιπόν πρόσωπο που θα εμφανιζόταν μεταξύ των Ελλήνων του Τολέδου με αυτόν τον τίτλο θα μπορούσε να είναι, νομίζω, ένας Κεφαλλονίτης στρατιωτικός, με τις περιπλανήσεις του οποίου ασχολήθηκα σε παλιότερη μελέτη μου³⁷. Πρόκειται για τον αυτοκαλούμενο «Ιωάννη» Γεώργιο Ηράκλειο (Joan Jorge Heraclio), ο οποίος από «provero cavaglier e soldato sol' con la spada e cara», άρχισε να εμφανίζεται, από το 1566 τουλάχιστον, ως «ηγεμόνας της Μολδαβίας», συγγενής του διάσημου Έλληνα

και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσουργοί), Θεσσαλονίκη 1966, 98 κ.ε., και G. Hering, *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-1638*, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Αθήνα 1992, 46 και σημ. 9.

³³ Τού Domenico Ginnasi (1551-1631) πρβλ. πιο πάνω, σημ. 26.

³⁴ AGS-E 1977, χ.α., Βαλιαδολίδ, 26 Φεβρ, 1605. Απόφαση του Συμβουλίου του Κράτους, με την οποία του εγκρίνονται 200 δουκάτα «de ayuda de costa por una vez en cosas extraordinarias en Nápoles y Sicilia»). Ας σημειωθεί ότι η αρχική εισήγηση ήταν για 150 δουκάτα, όπως αναγράφεται στην επικυρωμένη «Consulta», στο εξώφυλλο του ίδιου εγγράφου: «Consulta. 1605, 150 du(cad)os un vez. Del Cons(ej)o de Estado por Jorge de Atenas. | Dénsele 150 d(ucad)os por una vez en lo que pareçe».

³⁵ San Román, ό.π., 7, όπου το «Yanoda Bayboda» θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ως κακή ανάγνωση ή και παραφθορά του «Yano despot Voda».

³⁶ Πρβλ. G. Nandriş, «L'origine de *Io* dans le titre des souverains bulgares et roumains», *Revue des Études Slaves*, 40 (1964), 159-166.

³⁷ I. Hassiotis, «George Heraclius Basilicos, a Greek Pretender to a Balkan Principality», *Balkanica*, 13-14 (1982-1983), 85-97.

«δεσπότη» (despot-Voda) της Μολδαβίας στα 1561-1563 Ιακώβου Ηρακλείδη Βασιλικού (1526-1563), αλλά και του αντιπάλου του Αλεξάνδρου Δ΄ Lărușneanu (1552-1561, 1564-1568). Με την επιτηδειότητά του και πλαστά προφανώς πιστοποιητικά κατάφερε να αποκτήσει υψηλές διασυνδέσεις με την Αγία Έδρα, με Γερμανούς ηγεμόνες –ίσως και με τον ίδιο τον αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό Β΄ (1564-1576)– και με αρκετούς αξιωματούχους της ισπανικής μοναρχίας στην Ιταλία. Ο Ηράκλειος, μέλος για ένα διάστημα της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Νεάπολης, επισκέφθηκε ως δήθεν εκθρονισμένος ηγεμόνας της Μολδαβίας την Ισπανία δυο τουλάχιστον φορές: Το 1573, όταν, αξιοποιώντας τους ψεύτικους ηγεμονικούς του τίτλους, πέτυχε να εξασφαλίσει από τον Φίλιππο Β΄ (1556-1598) μηνιαίο μισθό 25 χρυσών σκούδων, και στα 1605-1606, όταν σε προχωρημένη πια ηλικία (αυτοπροβαλλόμενος και πάλι ως «príncipe deposto del Poloroneso, Macedonia, Albania, Moldavia y Valaquia») πήρε από τον Φίλιππο Γ΄ (1598-1621) αύξηση της αρχικής βασιλικής χορηγίας κατά πέντε χρυσά σκούδα³⁸.

Στα πρόσωπα που συνδέθηκαν με τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο στο Τολέδο περιλαμβάνονταν επίσης 1 θεολόγος, 4 κληρικοί και 2 ιερομόναχοι. Ο πρώτος –τον οποίο ο San Román κατέγραψε ως «doctor Diogenis Parramonlio»– υπέγραψε στις 31 Μαρτίου 1614 ως μάρτυρας στο πληρεξούσιο, με το οποίο, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ο ετοιμοθάνατος Έλληνας ζωγράφος ανέθετε στον γιο του Jorge Manuel να αναλάβει τη σύνταξη της διαθήκης του³⁹. Πρόκειται για τον καταγόμενο από το Λεοντάρι της Αρκαδίας και εγκατεστημένο στη Νεάπολη Διογένη Παραμονάρη. Ο Παραμονάρης (γενν. 1580) δεν ήταν τυχαίο πρόσωπο: Ήταν ανεψιός του Ιωάννη Πολυχρόνη, ενός από τους ηγέτες των αντιτουρκικών εξεγέρσεων που οργανώθηκαν στην Πελοπόννησο με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Μονεμβασίας Μακαρίου Μελισσουργού-Μελισσηνού (†1585) πριν και αμέσως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571)⁴⁰. Ο Διογένης Παραμονάρης, αφού πρώτα φοίτησε (1596-1610) με επιτυχία στο ελληνικό κολλέγιο της Ρώμης, αποκτώντας τον τίτλο του «dotto» της φιλοσοφίας και θεολογίας⁴¹, πέρασε στη συνέχεια στην Ισπανία⁴². Τον Ιούνιο του 1611 τον

³⁸ Hassiotis, *ό.π.*, 93-95.

³⁹ San Román, *El Greco en Toledo*, 76 σημ. 1 («dr. Diogenes de Parramonlio»), 188, αριθ. 49 («doctor Diogenis Parramonlio»).

⁴⁰ Οι υπηρεσίες του Ιωάννη Πολυχρόνη (γενν. 1543), που μετά την αποτυχία της εξέγερσης κατέφυγε με τους Μελισσηνούς στη Νεάπολη, καταγράφηκαν σε αρκετά έγγραφα, από τα οποία μερικά ετοιμάστηκαν με φροντίδα του Παραμονάρη· βλ. π.χ. AGS-E 1665, χ.α. (=Παράρτημα, έγγρ. 6), E 1670, χ.α. (21 Μαρτ. 1612) εκδ. από τον J.M. Floristán, «Catedráticos de griego en Salamanca y Alcalá: Diógenes Paramonaris (1617-18) y Constantino Sofia (1629-31). Notas prosopográficas», *Φίλου σκιά. Studia philologiae in honorem Rosae Aguilar ab amicis et sodalibus dicata*, επιμ. Α. Bernabé και I. Rodríguez Alfageme, Μαδρίτη 2007, 250-251). Για το ρόλο των Μελισσηνών στις εξεγέρσεις του 1570-1572, που ξεκίνησαν μετά από συνεννοήσεις με τον αρχηγό του Ιερού Συνασπισμού, πρίγκιπα Don Juan de Austria (1547-1578), βλ. Χασιώτης, *Μακάριος*, 27-47· πρβλ. του ίδιου, *Οι Έλληνες στις παραμονές*, 103-105, 227, 229.

⁴¹ É. Legrand, *Bibliographie hellénique, ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par les Grecs au dix-septième siècle*, τόμ. 5, Παρίσι 1903, 233-234· πρβλ. Τσιρπανλής, *ό.π.*, 350-351.

βρίσκουμε στην ισπανική αυλή να ζητά ανταμοιβή των υπηρεσιών τής οικογένειάς του, αντιμετωπίζοντας όμως (όπως και άλλοι συμπατριώτες του με ανάλογα αιτήματα) την παρελκυστική τακτική της ισπανικής γραφειοκρατίας⁴³. Ακολούθησαν άλλες δυο τουλάχιστον προσπάθειες, που κατέληξαν το Νοέμβριο του 1613 σε μian εφάπαξ επιχορήγησή του από τα βασιλικά ταμεία (Cámara) με 100 ρεάλια, για τα έξοδα της επιστροφής του (ayuda de costa) στη Νεάπολη⁴⁴. Ωστόσο, η επιστροφή του αναβλήθηκε, αφού τέσσερις μήνες αργότερα τον βρίσκουμε στο Τολέδο ως μάρτυρα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Εξάλλου, το Σεπτέμβριο του 1617 διορίστηκε καθηγητής των ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκας, όπου όμως δεν έμεινε παρά μόνο ως τον Αύγουστο του 1618, οπότε μετακινήθηκε στη Μαδρίτη⁴⁵. Εκεί άρχισε να συνεργάζεται με τον πρωτοπόρο Αραγονέζο παιδαγωγό Juan Pablo Bonet (1573;-1633), βοηθώντας τον στην αξιοποίηση του ελληνικού αλφαβήτου στο βιβλίο του για την καθιέρωση της νοηματικής γλώσσας για κωφάλαλους, ένα έργο που τελικά εκδόθηκε στην ισπανική πρωτεύουσα το 1620⁴⁶. Τεκμήριο της συνεργασίας εκείνης αποτελεί ένα ελληνικό επίγραμμα του Παραμονάρη, που προτάσσεται στην αρχή του βιβλίου του Bonet⁴⁷. Ας σημειωθεί ότι στο ίδιο μέρος φιλοξενούνται τρία ακόμα ανάλογα κείμενα: το πρώτο στα ισπανικά του ποιητή Francisco López de Zárate (περ. 1580-1658), έμπνευσμένο μάλιστα από το επίγραμμα του Παραμονάρη, το δεύτερο στα ελληνικά και λατινικά του Σμυρναίου καθηγητή των ελληνικών (1629-1631) στο Πανεπιστήμιο του Alcalá de Henares Κωνσταντίνου Σοφίας, και το τρίτο στα

⁴² Φαίνεται ότι ο Παραμονάρης έφερε μαζί του από τη Ρώμη συστατικά υψηλών Ισπανών και ποτιφικικών αξιωματούχων, όπως τουλάχιστον υπονοεί στη φράση του «como los cardenales Zapata y Esforça y el embaxador que reside por Vuestra Magestad en Roma escríven a algunos de Sus reales ministros» (Παράρτημα, έγγρ. 6). Πρόκειται για τον καρδινάλιο και μετέπειτα (1620-1622) αντιβασιλιά της Νεάπολης Antonio Zapata y Cisneros (1550-1635), εγκατεστημένο στη Ρώμη στα 1604-1617, τον καρδινάλιο από το 1584 Francesco Sforza (1562-1624) και τον Ισπανό πρεσβευτή στην Αγία Έδρα στα 1609-1615 Francisco Ruiz de Castro (1579-1637), αντιβασιλιά επίσης σε διάφορες περιόδους της Νεάπολης και της Σικελίας.

⁴³ AGS-E 1665, χ.α. (=Παράρτημα, έγγρ. 6), όπου ο νεοδιορισμένος Γραμματέας του Συμβουλίου του Κράτους Antonio de Aróstegui (†1623) εισηγείται ουσιαστικά μόνο τον εφοδιασμό του με βασιλική συστατική επιστολή «en buena forma». Πρβλ. AGS-E 1670, χ.α. (21 Μαρτ. 1612), E 1727, χ.α. (24 Σεπτ. 1613), και Floristán, *ό.π.*, 242-243.

⁴⁴ AGS-E 1634, χ.α. (Εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους της 7 Νοεμβρ. 1613).

⁴⁵ E. de Andrés, *Helenistas españoles del siglo XVII*, Μαδρίτη 1988, 58-60. Πρβλ. Gr. de Andrés, *El helenismo en España en el siglo XVII*, Μαδρίτη, Fundación Universitaria Española, 1976, 20-21.

⁴⁶ Για το έργο αυτό του Bonet βλ. M. López Torrijo, *La educación de las personas con sordera. La escuela oralista española*, Βαλένθια 2005, 37-77.

⁴⁷ Διογένης τοῦ Παραμονάρου, ἐν τῇ Σαλαμαντικῇ ἀκαδημίᾳ τὰ ἑλληνικά διδάσκοντος, εἰς τὴν Παύλου τοῦ Βονέτου βίβλον ἐπίγραμμα: Juan Pablo Bonet, *Reduction de las letras y arte para enseñar a hablar a los mudos*, Μαδρίτη 1620, χ.α. (φ. VIIv), όπου ο συγγραφέας του βιβλίου χαρακτηρίζεται από τον Παραμονάρη ως «μύστης ἑμὸς ἀμύμων, πᾶσι διδασκαλῆς δαλὸν ἀνασχόμενος».

ισπανικά του καθιερωμένου ήδη ως του κατεξοχήν θεατρικού συγγραφέα της Ισπανίας Félix Lope de Vega y Carpio (1562-1535)⁴⁸.

Οι πρώτοι κληρικοί της συντροφιάς του Γκρέκο, που κατέγραψε ο San Román, ήταν ο «Dionisio Paleólogo, obispo de Aeto (isla de Ítaca)» και ο «Angelo Castro, obispo de Lepanto»⁴⁹. Όμως δεν πρόκειται για δυο πρόσωπα, αλλά για ένα: τον επίσκοπο Αετού και Αγγελόκαστρο Διονύσιο Παλαιολόγο. Η επισκοπή επίσης αυτή δεν είχε καμιά σχέση με την Ιθάκη· είχε την έδρα της αρχικά στον Αετό και στη συνέχεια στο Αγγελόκαστρο (στο Ξερόμερο) της Ακαρνανίας και υπαγόταν στη μητρόπολη Ναυπακτίας⁵⁰. Ο Διονύσιος, που φαίνεται ότι ήταν άνθρωπος λόγιος, διακρίθηκε για την πολυπραγμοσύνη του: Το 1590, αμέσως σχεδόν μετά την έναρξη της επισκοπικής του θητείας, προσπάθησε να φέρει σε επαφή τον αντιβασιλιά της Νεάπολης κόμη de Miranda⁵¹ με τον κρυπτοχριστιανό Αλβανό διοικητή της επαρχίας του «Peri» (Pīrī) bey (†1600), χρησιμοποιώντας ως διαμεσολαβητή έναν γνωστό πράκτορα των Ισπανών, τον Κερκυραίο Πέτρο Λάντζα (capitán Pietro Lanzi)⁵². Ο Αλβανός τοπάρχης ήταν πρόθυμος, κατά τον Διονύσιο πάντοτε, να παραδώσει στους Ισπανούς το φρούριο της Λευκάδας, αλλά και να διευκολύνει μίαν αντιτουρκική εξέγερση των κατοίκων της περιοχής. Λίγα χρόνια αργότερα, στις αρχές του 1602, ο Διονύσιος προθυμοποιήθηκε να πάει στην Κέρκυρα και από εκεί στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να έρθει σε επαφή με μερικούς πλούσιους σεφαρδίτες της πόλης, που επιζητούσαν μυστική συνεννόηση με τους Ισπανούς⁵³. Όλα αυτά θα πρέπει μάλλον να αποδοθούν στο κλίμα που δημιουργήθηκε σε πολλές περιοχές της βαλκανικής χερσονήσου μετά την έκρηξη του 13χρονου αυστροτουρκικού πολέμου (1593-1606) και τις σταυροφορικές

⁴⁸ Bonet, ό.π., φφ. VIIv-VIIIv. Ο Legrand, ό.π., 38-39, αναδημοσιεύει μόνο τα ελληνικά επιγράμματα του Παραμονάρη και του Σοφίας. Για τον Κωνσταντίνο Σοφίας και τις ποικίλες δραστηριότητές του βλ. τη βιβλιογραφία και τις πηγές που σημειώνει ο Floristán, ό.π., 243-248.

⁴⁹ San Román, De la vida, 7, 8 σημ. 1.

⁵⁰ Η μοναδική ελληνική μαρτυρία που εντόπισα για τον Διονύσιο είναι η υπογραφή του σε σιγίλλιο του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιερεμία του Β΄ του 1592/93, για τη Μονή Ταξιαρχών της επισκοπής Δαμαλίων και Πεδιάδος: Διον. Ζακυθινός, «Ανέκδοτα πατριαρχικά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας (1593-1798), εκδιδόμενα εκ παρισιακών κωδίκων», Ελληνικά, 2 (1928), 132.

⁵¹ Ο Juan de Zúñiga y Avellaneda, κόμης de Miranda del Castañar, χρημάτισε αντιβασιλιάς της Νεάπολης στα 1586-1595.

⁵² AGS-E 1691, χ.α. (9 Σεπτ. 1601: Relazione του Διονυσίου, συνταγμένη σε καλά ιταλικά, προς τον Φίλιππο Γ΄), και E 1595 (χ.α., χ.χ., εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους για το υπόμνημα του Διονυσίου), όπου αναφέρεται ότι ο Αλβανός μπέης εξομολογούνταν μυστικά αρχικά στον μητροπολίτη της περιοχής (τον Μακάριο Ναυπακτίας), και, μετά τον θάνατό του, το 1590, στον Παλαιολόγο. Για τη δράση του Λάντζα σώθηκαν πλήθος αρχειακές μαρτυρίες, τόσο σε ισπανικά όσο και σε βενετικά αρχεία: Μ. Θ. Λάσκαρις, «Πέτρος Λάντζας, διοικητής της Πάργας (1573) και όργανο των Ισπανών εν Ηπείρω (1596-1608)», *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον εις μνήμην Χρ. Σούλη*, Αθήνα 1956, 103-118, 237-253· πρβλ. Παναγιώτης Κ. Ιωάννου, «Από τη Γαληνότατη στον Καθολικότατο: Οι φουρτούνες του καπετάν Πέτρου Λάντζα», *Θησαυρίσματα*, 30 (2000), 277-299.

⁵³ AGS-E 1596, αριθ. 16 (χ.η., 1602: Σχέδιο επιστολής Φιλίππου Γ΄ προς τον αντιβασιλιά της Νεάπολης Francisco de Castro).

προσπάθειες του πάπα Κλήμη Η΄ (1592-1605)⁵⁴. Γι' αυτό, άλλωστε, και ο Έλληνας ιεράρχης, όταν μετατέθηκε ο Αλβανός μπέης στην Κωνσταντινούπολη, αποφάσισε το 1595 να αφήσει την εκκλησιαστική του έδρα και να περάσει στη Ρώμη, όπου όμως έμαθε ότι ο σύνδεσμός του, ο Λάντζας, ήταν στη φυλακή και ο αντιβασιλιάς Miranda είχε αντικατασταθεί. Ο Παλαιολόγος έμεινε στη Ρώμη έξι περίπου χρόνια, μισθοδοτούμενος γενναιόδωρα από τα ταμεία της Αγίας Έδρας (αφού βέβαια έδωσε πρώτα στην απαραίτητη *confessio fidei*)⁵⁵. Το Σεπτέμβριο του 1597, ωστόσο, ζήτησε από τον πάπα να αναστείλει την επιχορήγησή του, επειδή σκόπευε να γυρίσει στην Ελλάδα, ελπίζοντας να αναλάβει και πάλι τα επισκοπικά του καθήκοντα (*che possa essercitare gl'ordini suoi episcopali*)⁵⁶. Αλλά άλλαξε γνώμη και το καλοκαίρι του 1601 ήρθε στην Ισπανία, αναβάλλοντας την επιστροφή του στην εκκλησιαστική του επαρχία για δυο τουλάχιστον λόγους: επειδή η μακρόχρονη απουσία του θα είχε ήδη προκαλέσει τις υποψίες των οθωμανικών αρχών και επειδή έπρεπε πρώτα να εξοφλήσει τα μεγάλα χρέη, τα οποία, κατά τους ισχυρισμούς του, είχε δημιουργήσει ο προκάτοχός του στην επισκοπική του έδρα⁵⁷. Παράλληλα, πρόβαλε και το επιχείρημα ότι ήθελε να συγκεντρώσει χρήματα, για να ανακαινίσει και τον ερειπωμένο επισκοπικό ναό του Τιμίου Προδρόμου (Sant Juan Bautista)⁵⁸. Ο Διονύσιος πέρασε πρώτα από το Βαλιαδολίδ, περιμένοντας να του δοθεί κάποια αξιόλογη οικονομική ενίσχυση. Αρχικά, τον Νοέμβριο του 1601, το Συμβούλιο του Κράτους εισηγήθηκε την καταβολή 400 δουκάτων ως έξοδα του ταξιδιού του (*ayuda de costa*), από τα οποία

⁵⁴ P. Bartl, «*Marciare verso Constantinopoli. Zur Türkenpolitik Klemens' VIII*», *Saeculum*, 20 (1969), 44-56· πρβλ. του ίδιου, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanisches Reich. Zur Türkenkriegs- problematik an der Wende vom. 16. zum 17. Jahrhundert*, Wiesbaden 1974, 43 κ.ε., και για την απήχηση του πολέμου στη Δύση, Gérard Poumarède, *Pour en finir con la Croisade: Mythes et realités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècle*, Παρίσι 2004, 247-253, 280-288.

⁵⁵ Οι πληροφορίες αυτές στο υπόμνημά του προς τον Φίλιππο Γ΄: AGS-E 1691, χ.α. (9 Σεπτ. 1601) επαναλαμβάνονται στη σχετική εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους: E 1595, χ.α., χ.χ. [Jan. 1601/1602], σχέδιο), αλλά και σε ένα παρόμοιο υπόμνημα που ο Διονύσιος υπέβαλε μερικούς μήνες αργότερα στις δημοτικές αρχές της Σεβίλλης: Juan Gil, «*Griegos en España*», *Habis*, 21 (1990), 166-167, όπου εκδίδεται η απόφαση του τοπικού «cabildo» της 22 Νοεμβρ. 1602, για το υπόμνημα του «obispo de Acto [=Aeto] y Angelo Castro». Πηγές του Βατικανού μας πληροφορούν για την καταγωγή του από τη Θήβα, την ηλικία του (44 ετών στα 1596) και, κυρίως, για τη διαδικασία της ομολογίας του στην καθολική εκκλησία τις χρησιμοποιεί ο J. M. Floristán, «(Arz)obispos griegos en Roma y España (1596-1602)», *Erytheia*, 26 (2005), 189-194. Για τη φυλάκιση του Λάντζα, τον Ιούνιο του 1591 και το Μάρτιο του 1594 (αλλά και για άλλες ανάλογες περιπέτειές του αργότερα), βλ. Ιωάννου, ό.π., 292, σημ. 87. Τον Miranda διαδέχτηκε στα τέλη του 1595 (και ως το 1599) ο ως τότε αντιβασιλιάς της Σικελίας (1592-1595) Enrique de Guzmán, (δεύτερος) κόμης de Olivares.

⁵⁶ Πρβλ. Krajcar, *Cardinal Giulio Antonio Santoro*, 147, όπου εγγραφή του Σεπτ. 1597 για το υπόμνημα του «Vescovo di Aitò, greco». Η αίτησή του έγινε επειδή η Αγία Έδρα δεν του επέτρεπε να εκτελέσει τα ποιμαντικά του καθήκοντα στους ελληνόρρυθμους της Ιταλίας·πρβλ. Floristán, ό.π., 192-194.

⁵⁷ AGS-E 1595, αριθ. 444, χ.η. (1602= E 1602, χ.α., χ.τ.χ.), σχέδιο βασιλικής επιστολής προς τον Francisco Ruiz de Castro, προσωρινό αντιβασιλιά στη Νεάπολη στα 1601-1603.

⁵⁸ Juan Gil, «*Griegos en España*», 167.

θα εισέπραττε τα μισά στην Ισπανία και τα υπόλοιπα στη Νεάπολη⁵⁹. Ακολούθησαν νέα υπομνήματά του, ώσπου να επιτύχει στις 22 Ιανουαρίου 1602 την έγκριση μηνιαίου μισθού 50 σκούδων (*entretenimiento*) για δυο χρόνια από το ταμείο της αντιβασιλιά της Νεάπολης⁶⁰. Στη συνέχεια, τον Μάρτιο, ο ανικανοποίητος Έλληνας ιεράρχης, έχοντας εξασφαλίσει βασιλικό συστατικό έγγραφο⁶¹, άρχισε να περιοδεύει την Ισπανία. Έτσι, στις αρχές Οκτωβρίου του ίδιου χρόνου τον βρίσκουμε στο Τολέδο να εξουσιοδοτεί τους προαναφερθέντες Δημήτριο Τζούκη και Θωμά Τροτσέλλο να διενεργήσουν για λογαριασμό του έρανο (προφανώς ταυτόχρονα με τον δικό τους)⁶², και τον επόμενο μήνα στη Σεβίλλη, όπου το τοπικό δημοτικό συμβούλιο του διέθεσε δυο πρόσωπα, για να τον βοηθήσουν στην ίδια αποστολή, τη φορά αυτή με περιοδείες στην Ανδαλουσία⁶³. Τελικά, ο Διονύσιος δεν επέστρεψε ποτέ στην επαρχία του· εγκαταστάθηκε στο Τολέδο, προστατευόμενος μάλιστα του τοπικού αρχιεπισκόπου (*Arzobispo Primado*)⁶⁴. Αλλά εκεί είχε τραγικό τέλος και μάλιστα από συγγενικό χέρι: Το 1605 ο ανειμιάς και συνοδός του Θεοδοσίος Παλαιολόγος, εποφθαλιμώντας τα τιμαλφή και τα χρήματα (*joyas y dinero*) που είχε συγκεντρώσει ο θείος του κατά τις περιοδείες του στη Δύση, τον δολοφόνησε⁶⁵.

Οι δυο άλλοι δυο καταγραμμένοι (χωρίς χρονολογικές ενδείξεις) από τον San Román Έλληνες ιεράρχες του Τολέδου είναι ο «Jerónimo Cocunari», επίσκοπος αδιευκρίνιστης επισκοπής (*sin precisar la diócesis*) και ο «Estéphano Jamarto, clérigo, cura de la ciudad de Sarnata en la Morea»⁶⁶. Ο πρώτος θα πρέπει να ταυτιστεί με τον άλλοτε επίσκοπο Αμαθούντος της Κύπρου Γερμανό

⁵⁹ AGS-E 1595, χ.α., χ.χ. (εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους, με βάση υπόμνημα του Διονυσίου (E 1691, χ.α., 9 Σεπτ. 1601).

⁶⁰ AGS-E 1596, αριθ. 156/159 (Βαλιαδολίδ, Ιαν. 1602, σχέδιο: εισήγηση του Συμβουλίου του Κράτους), E 1602, χ.α., σχέδιο [=E 1595, αριθ. 444, 445]: Βασιλικές εντολές στον αντιβασιλιά της Νεάπολης για την εκτέλεση του E 1596, αριθ. 156/159.

⁶¹ AGS-E 1602, χ.α., χ.τ.χ. (Μάρτιος 1602).

⁶² Ran Román, ό.π., 8, σημ. 1.

⁶³ Πρβλ. Luis Gil, «Griegos en Toledo», 194.

⁶⁴ Την έδρα κατείχε από το 1599 και ως τον θάνατό του ο don Bernardo de Sandoval y Rojas (1546-1618), γνώριμος του Θεοδοσιόπουλου πρβλ. Palma Martínez-Burgos Garcia, «Το έργο του Γκρέκο και του Λουίς Τριστάν στο άβατο των μονών: Σχέσεις με τον κύκλο του Τολέδου/La obra de El Greco y Luis Tristán en clausura: Relaciones con el foco de Toledo», *Ο Γκρέκο και το εργαστήριο του*, 104, 106, 108.

⁶⁵ Μερικές γενικές πληροφορίες για τη δολοφονία του Διονυσίου στη Venta de San Blas, τότε τρεις λεύγες από το Τολέδο, τη σύλληψη του Θεοδοσίου στην πόλη Getafe και την καταδίκη του, δίνει ο Miguel Fernando Gómez Vozmediano, «Mundo urbano y delincuencia rural. La Corte de Carlos II y la Manca de la Santa Hermandad Vieja», *Madrid. Revista de Arte, Geografía e Historia*, 3 (2000), 174, 197 σημ. 42. Σε ότι αφορά την έδρα του στην Ελλάδα είναι πιθανόν να διαδέχτηκε τον Διονύσιο ο εμφανιζόμενος στα 1587 ως αρχιδιάκονος και αργότερα (1599;) ως επίσκοπος Αετού και Αγγελοκάστρου Ιωάσαφ: Τάκης Φ. Χριστόπουλος, «Αετού επισκοπή», *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, Αθήνα 1965, 251). Ο «Αετού Μάρκος» αναγράφεται σε ενθύμηση των αρχών του 17ου αιώνα μαζί με τον Ναυπάκτου και Άρτης Γαβριήλ (1601-1632): Ε. Ι. Κωνσταντινίδης «Αγγελόκαστρο, έδρα επισκοπής», *αυτ.*, 26.

⁶⁶ San Román, ό.π., 7.

Κουσκουνάρη. Ο Κύπριος ιεράρχης εγκατέλειψε την πατρίδα του μετά την οθωμανική κατάκτηση του νησιού και πέρασε στην Ιταλία, όπου τον βρίσκουμε από τις αρχές τουλάχιστον της δεκαετίας του 1580. Εκεί η Αγία Έδρα του ανέθεσε τη χειροτονία των αποφοίτων του Ελληνικού Κολλεγίου του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης, αλλά και των «ελληνόρρυθμων» κληρικών της νότιας Ιταλίας⁶⁷. Το 1600 ήταν ήδη εγκατεστημένος στο Παλέρμιο, εκτελώντας χρέη εφημερίου στην εκεί ελληνορθόδοξη εκκλησία του Αγίου Νικολάου, διατηρώντας όμως πάντοτε τον τίτλο του επισκόπου Αμαθούντος⁶⁸. Το καλοκαίρι μάλλον του 1602 ήρθε στην Ισπανία, και στη διάρκεια αυτού του ταξιδιού έμεινε και στο Τολέδο. Πάντως, τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς βρισκόταν στο Βαλιαδολίδ, διεκδικώντας κάποια βασιλική οικονομική ενίσχυση, την οποία και επέτυχε: το Συμβούλιο του Κράτους εισηγήθηκε να του καταβληθούν για τα έξοδα του ταξιδιού του 500 δουκάτα, τα 200 επιτόπου και τα 300 στη Σικελία (εάν θα συναινούσε και το αρμόδιο Συμβούλιο της Ιταλίας)⁶⁹. Ο Κουσκουνάρης επέστρεψε τελικά στο Παλέρμιο, όπου από τον Νοέμβριο τουλάχιστον του 1604 τον βρίσκουμε να συνεχίζει να ασκεί τα ποιμαντικά του καθήκοντα ως το θάνατό του στις 2 Ιουλίου 1610⁷⁰.

Ο άλλος κληρικός, ο Στέφανος Χαμάρτος, εφημέριος στην ακμάζουσα τότε «χώρα» της Ζαρνάτας, στη βορειοδυτική Μάνη, συνδέθηκε με ένα δραματικό, μολονότι ελάχιστα γνωστό γεγονός της πελοποννησιακής ιστορίας της περιόδου εκείνης: την πρόσκαιρη κατάληψη της Πάτρας από τον ισπανικό στόλο της Νεάπολης και της Σικελίας την άνοιξη του 1595⁷¹. Ως οδηγοί και πλοηγοί στην επιχείρηση χρησιμοποιήθηκαν αρκετοί Έλληνες συνεργάτες των Ισπανών ανάμεσά τους και δυο πρωτεξάδελφοι (*primos hermanos*) του Χαμάρτου, που συνεργάστηκαν ως «*guías y pilotos*» με τους δυο διοικητές του ισπανικού στόλου «*Dom [!] Pedro de Toledo*» και «*Dom Pedro de Leiba*»⁷². Το γεγονός αυτό στοίχισε στον ίδιο και τον γιο του φυλάκιση τριών ετών. Αλλά και η αποφυλάκιση του έγινε με την παρεμβολή Οθωμανών προυχόντων της επαρχίας του και την υποχρέωση καταβολής 1.500 δουκάτων, για τη συγκέντρωση των οποίων βρισκόταν τώρα στην Ισπανία ζητώντας την οικονομική στήριξη της ισπανικής αυλής και κάποια έμμισθη θέση είτε στο φρούριο του San Salvatore της Μεσσήνης

⁶⁷ V. Peri, «Inizi e finalità ecumeniche del Collegio Greco in Roma», *Aevum*, 44 (1970), 17-18, 57-61. Πρβλ. M. Foscolos, «I vescovi ordinanti per il rito greco a Roma. Nota bibliografica ed archivistica», *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l'attività*, επιμ. Ant. Fyrigos, Ρώμη 1983, 291-292.

⁶⁸ M. Sciambra, «Clero di rito greco che ha servito la comunità greco-albanese di Palermo», *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata*, 17 (1963), 10, 99, 106-111· πρβλ. Peri, ό.π., 60-61.

⁶⁹ Εκδόθηκε στις *Πηγές της κυπριακής ιστορίας*, 87-89, αριθ. 16.

⁷⁰ Sciambra, ό.π., 107, 109.

⁷¹ Βλ. γι' αυτήν C. Fernández Duro, *Armada española*, τόμ. 3, Μαδρίτη 1897, 171-172· πρβλ. Χασιώτης, «Ειδήσεις για Πατρινούς», 319, σημ. 38.

⁷² Ο Pedro Álvarez de Toledo y Colonna (1548-1627) και ο Don Pedro de Leiba (†1622) ήταν ισχυρές προσωπικότητες της εποχής: ο πρώτος διορίστηκε κυβερνήτης του δουκάτου του Μιλάνου (1614-1618) και ο δεύτερος αρχιναύαρχος του ισπανικού στόλου (1621). Για άλλους Έλληνες συνεργάτες των Ισπανών στην επιχείρηση εκείνη, βλ. Χασιώτης, ό.π., 307-309, 319 σημ. 38, 41.

–τόπο καταφυγής αρκετών Ελλήνων στα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνα⁷³– είτε στη Ζάκυνθο, όπου είχαν ήδη μεταφερθεί μερικά μέλη της οικογένειάς του⁷⁴.

Στην ίδια ομάδα ανήκουν και δυο Έλληνες ιερομόναχοι, ο Σάββας της μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους (Nuestra Señora de Yberia del Monte Santo), και ο Νικηφόρος, πληρεξούσιος (procurador) του ιστορικού επίσης μοναστηριού της Παναγίας της Ελεούσας (Nuestra Señora de la Caridad) της δυτικής Ναυπακτίας⁷⁵. Ο πρώτος αποτελεί ιδιάζουσα (αλλά όχι μοναδική) περίπτωση Αγιορείτη μοναχού, που στάλθηκε στη Δύση από τους προϊσταμένους του για να σπουδάσει θεολογία. Τελικά, από την Ιταλία πέρασε στην Ισπανία, για να εγγραφεί στο πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκας⁷⁶. Στις αρχές του 1603 ο Σάββας βρισκόταν στο Τολέδο, όπου με εξουσιοδότηση –την οποία υπογράφουν ως μάρτυρες «sin cautela alguna» ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος και ο 25χρονος τότε γιος του Jorge Manuel– αναθέτει στον προαναφερθέντα Δημήτριο Τζούκη να πραγματοποιήσει τον έρανο που είχε αναλάβει αυτός για την απολύτρωση έξι αιχμαλώτων μοναχών του μοναστηριού του⁷⁷. Στη συνέχεια ο Σάββας πήγε στο Εσκοριάλ, όπου έμεινε τρία χρόνια,

⁷³ Πρβλ. *Πηγές της κυπριακής ιστορίας*, 59-60, 63-64, 84, 124, 139, 140, 146-147, 170-171. Για το φρούριο και την ιστορία του βλ. C. Fulci, «Impianto urbanistico della città di Messina nel XVI secolo», στο *Messina: Il ritorno della memoria*, επιμ. Gr. Fallico *et al.*, Παλέρμο 1994, 69-82.

⁷⁴ AGS-E 1692, *χ.α.*, 30 Ιαν. 1604 (=Παράρτημα, *έγγρ. 3*)· πρβλ. Χασιώτης, «Ειδήσεις για Πατρινούς», 306-307. Στην ίδια οικογένεια ανήκε μάλλον και ο Δανύλ Χαμάρτος, εφημέριος στην ελληνορθόδοξη εκκλησία της Νεάπολης στα τέλη του 16ου αιώνα (I. K. Hassiotis, «Sull'organizzazione, integrazione e ideologia politica dei Greci a Napoli, XV-XIX sec.», *Επιστ. Επετ. Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπ. Θεσσαλονίκης*, 20 [1981], 423 και σημ. 34, 35), και ο Νιάρχος Χαμάρτος «εκ χώρας Ζαρνάτα», που συνυπογράφει με άλλους Μανιάτες προύχοντες την έκκληση του επισκόπου Μάνης Νεοφύτου προς τον Φίλιππο Γ' της 2 Σεπτ. 1613 (J. M. Floristán Imízcoz, *Fuentes para la política oriental de los Austrias. La documentación griega del Archivo de Simancas, 1571-1621*, διδακτ. διατρ., Univ. de León, 1988, 388). Το επώνυμο παραπέμπει στη γνωστή αρχοντική βυζαντινή οικογένεια των Χαμάρτων της Λακωνίας του 13ου-15ου αιώνα: D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, τόμ. 1, Παρίσι 1932, 126, 342, τόμ. 2, Αθήνα 1953, 100, σημ. 5, 214, 379· πρβλ. D. Jacoby, «Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque», *Travaux et Mémoires*, 2 (1967), 466-467.

⁷⁵ San Román, *ό.π.*, 7.

⁷⁶ I. K. Hassiotis, «España y los movimientos antiturcos en Macedonia en los siglos XVI y XVII», *Χάρης διδασκαλίας. Homenaje a Luis Gil*, επιμ. R. M. Aguilar *et al.*, Μαδρίτη 1994, 691, όπου και οι σχετικές αρχειακές αναφορές. Πρβλ. L. Gil, «Griegos en Toledo», 193-194. Για τις επαφές του Αγίου Όρους με τη Δύση και τις προσπάθειες της Ρώμης να διεισδύσει στη μοναστική του κοινότητα, χρησιμοποιώντας αρχικά Ιησουίτες και στη συνέχεια αποφοίτους του Κολλεγίου του Αγ. Αθανασίου, βλ. G. Hofmann, *Rom und der Athos*, Ρώμη 1954. Οι J. M. Floristán και A. Valladolid, «Mendicantes atonitas en la corte de Felipe III (1602-1620)», *Erytheia*, 27 (2006), 141, στηριζόμενοι στον Τσιρπανλή, *Το Ελληνικό Κολλέγιο*, 265-166, που είχε συσχετίσει τον απόφοιτο του Κολλεγίου του Αγ. Αθανασίου Γεώργιο Ταούτη του Παρασκευά από την Κύπρο με κάποιον Κύπριο μαθητή του ιδρύματος «Giorgio Sabba», τείνουν να ταυτίσουν τον Σάββα του Τολέδου με τον Ταούτη.

⁷⁷ Μερική έκδοση στο San Román, *ό.π.*, 27, αριθ. XI. Για την υπόθεση πρβλ. Floristán-Valladolid, «Mendicantes», 142-144, όπου και η ατεκμηρίωτη διασύνδεση του Σάββα με έγγραφο του ΑHN, το οποίο όμως αναφέρεται στους Ιβηρίτες μοναχούς Γαλακτίωνα, Κύριλλο, Δωρόθεο και Γεννάδιο (Galateo, Cirilo, Doroteo, Enodio).

διδάσκοντας ελληνικά στους μοναχούς της ανακτορικής αυτής μονής και ακούγοντας παράλληλα από τους μαθητές του –όλους του τάγματος του Αγίου Ιερωνύμου– μαθήματα θεολογίας. Τελικά, στα τέλη του 1607, αφού πρώτα εξασφάλισε τη βασιλική έγκριση για τη διενέργεια εράνων στο βασίλειο της Νεάπολης, αλλά και μηνιαίο μισθό 15 σκούδων, κατέληξε στη Σικελία, πιθανότατα για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στο εκεί ελληνορθόδοξο στοιχείο⁷⁸.

Οι πηγές που εντοπίσαμε για τον ιερομόναχο Νικηφόρο συνιστούν, όσο γνωρίζω, τις μοναδικές συγκεκριμένες πληροφορίες μας για τα πρώτα χρόνια της επαναλειτουργίας της βυζαντινής μονής της Παναγίας της Ελεούσας, που καταστράφηκε κατά την οθωμανική κατάκτηση της Ναυπακτίας στο κλείσιμο του 15ου αιώνα και που αναδείχτηκε αργότερα (και ως τις μέρες μας) σε ένα από τα πιο γνωστά προσκυνήματα της δυτικής Ελλάδας⁷⁹. Σύμφωνα με υπόμνημα του Νικηφόρου (που έφτασε στη γραμματεία του Συμβουλίου του Κράτους τον Απρίλιο του 1605), η μονή άρχισε να ξαναχτίζεται πριν μερικά χρόνια (*algunos años ha*), αλλά το καθολικό της δεν είχε ακόμα ανεγερθεί. Το μοναστήρι, που είχε ήδη επανδρωθεί με 20 μοναχούς, χάρη στην καίρια θέση του (βρισκόταν στην Κλεισούρα, το μοναδικό πέρασμα από τη Ναυπακτία προς την Ακαρνανία), είχε αρχίσει κιόλας να διευκολύνει τη διέλευση των πρακτόρων της Νεάπολης και της Σικελίας προς την Κωνσταντινούπολη, αλλά και, αντίστροφα, τη φυγάδευση αιχμαλώτων που δραπετεύαν από την τουρκοκρατούμενη Ελλάδα προς τη χριστιανική Δύση⁸⁰. Επιστρατεύοντας ο Νικηφόρος τις υπηρεσίες αυτές του μοναστηριού του, για τις οποίες είχε φαίνεται ισχυρά πιστοποιητικά των εκπροσώπων της ισπανικής μοναρχίας στην Ιταλία⁸¹, εξασφάλισε από το Συμβούλιο του Κράτους όχι μόνο το ποσό των 1.000 δουκάτων για τα έξοδα της αποστολής του (*ayuda de costa*), αλλά και βασιλικές εντολές στον αντιβασιλιά της Νεάπολης Benavente να του διαθέσει δυο κατάλληλα πρόσωπα, που θα τον βοηθήσουν επί έναν χρόνο να πραγματοποιήσει έρανο (*limosna ostiatim*) σε

⁷⁸ AGS-E 1714, χ.τ.χ. (15 Οκτ. 1607: βασιλική εντολή στον αντιβασιλιά της Σικελίας Juan Fernández Pacheco, δούκα της Escalona, με την οποία εγκρίνεται για τον Σάββα ένα «*entretenimiento*» 15 σκούδων το μήνα) και E 1714 (Πάρδο, 21 Νοεμβρ. 1607: εντολή προς τον αντιβασιλιά της Νεάπολης Juan Alonso Pimentel de Herrera, κόμη του Benavente, να διευκολύνει τον Σάββα, που διακρίθηκε στο Εσκοριάλ για την «*doctrina*» του, στη διενέργεια «*limosna*» στην Κάτω Ιταλία).

⁷⁹ Σύντομο χρονικό της μονής στον Κ. Κώνστα, «Αγία Ελεούσα», *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 1, 43-6, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για τη βυζαντινή περίοδο της μονής, βλ. τη βιβλιογραφία που σημειώνει ο Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.)». Πηγές και δεδομένα», *Βυζαντινά*, 13 (1985), 1509-1513. Ο J. M. Floristán, «*Basilios ortodoxos y política mediterránea de España*», *Erytheia*, 28 (2007), 154, που μνημονεύει την περίπτωση, ταυτίζει λανθασμένα το μοναστήρι της «*Nuestra Señora de la Caridad*» με τη γνωστή μονή της Βαρνάκοβας, η οποία, ωστόσο, ήταν αφιερωμένη στην Κοίμηση της Θεοτόκου.

⁸⁰ AGS- E 1690, χ.α. (1 Απρ. 1605=Παράρτημα, έγγρ. 5).

⁸¹ Ο Έλληνας μοναχός υπογράμμισε επίσης ότι αν η μονή και η εκκλησία της ανεγειρόταν με την οικονομική βοήθεια του Φιλίππου Γ', τότε ο Ισπανός μονάρχης θα αναδεικνυόταν ουσιαστικά σε νέο κτίτορά της («*nuevo fundador de aquella casa*» βλ. Παράρτημα, έγγρ. 5).

ολόκληρο το «βασίλειο», ώστε να συγκεντρώσει τα απαραίτητα ποσά για την επισκευή και τη συντήρηση του μοναστηριού του⁸².

Στον κύκλο των Ελλήνων που συνδέθηκαν με τον Θεοτοκόπουλο στο Τολέδο ο San Román εντάσσει και έναν Αρμένιο ιεράρχη: τον «Martheros, arzobispo de Santa Cruz de Acta Mar en la Armenia Mayor»⁸³. Πρόκειται για τον Mardiros (Μάρκος, στις ισπανικές πηγές), αρχιεπίσκοπο του αρμενικού πατριαρχείου («καθολικοσάτου») του Αχταμάρ (Aght'amar), στη ομώνυμη λίμνη (σημ. Βαν) της νοτιοανατολικής Μικράς Ασίας⁸⁴. Ο αρχιεπίσκοπος Mardiros/Marcos (Margos) ανήκει σε μια πλειάδα Αρμενίων εμπόρων και κληρικών, οι οποίοι από τα τέλη του 16ου ως τη δεύτερη δεκαετία του επόμενου αιώνα είχαν χρησιμοποιηθεί ως διερμηνείς ή και διαμεσολαβητές, άλλοτε από τον σάχη της Περσίας 'Abbās A' (1586-1628) και άλλοτε από τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και την Αγία Έδρα, στις προσπάθειες και των δυο πλευρών να συνεργαστούν στρατιωτικά εναντίον των Οθωμανών⁸⁵. Το καλοκαίρι του 1603 βρίσκουμε τον Mardiros/Μάρκος στο Βαλιαδολίδ (ως μέλος πιθανότατα της μεγάλης περσικής αποστολής που είχε έρθει στην ισπανική αυλή πριν δυο χρόνια)⁸⁶, να προσπαθεί να αποσπάσει συστατικά

⁸² AGS-E 1607, χ.α. (= E 1962, χ.α., Βαλιαδολίδ, 29 Νοεμβρ. 1605), S.P.-N., libro 165, φφ. 183v-184v (Βαλιαδολίδ, 9 Φεβρ. 1606).

⁸³ San Román, ό.π., 7.

⁸⁴ Το «Santa Cruz» αποδίδει τον αρμενικό «Surp Khach» (Άγιος Σταυρός), στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο γνωστός για την αρχιτεκτονική του καθεδρικός ναός του πατριαρχείου Aght'amar (S. Der Nersessian, *Aght'amar, Church of the Holy Cross*, Harvard 1965, και J. G. Davies, *Medieval Armenian Art and Architecture. The Church of the Holy Cross, Aghtamar*, Λονδίνο 1991). Μερικά από τα ελάχιστα στοιχεία, που καταγράφηκαν για το ελάχιστο γνωστό αυτό αρμενικό εκκλησιαστικό και πολιτιστικό κέντρο, στου D. Kouymjian, «Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)», *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, επιμ. R. G. Hovannisian, τόμ. 2, Νέα Υόρκη 2004, 25-26, 30, 35, 39.

⁸⁵ Για την ισπανοπερσική προσέγγιση –που καταγράφηκε σε πλήθος εγγράφων, αλλά, με υπερβολές, και σε έντυπα της εποχής–, βλ. τη βιβλιογραφία των W. Floor–F. Hakimzadeh, *The Hispano-portuguese Empire and its Contacts with Safavid Persia..., 1489 to 1720. A Bibliography of Printed Publications, 1508-2007*, Lovaina 2007. Στον ρόλο των Αρμενίων στην προσέγγιση εκείνη αναφέρεται ο A. Alroyadjian, «Sbania yev Haiastan» (Η Ισπανία και η Αρμενία), *Patma Banasirakan Handes*, 4 (Εριβάν, 1959), 93-97 (χωρίς επαρκή τεκμηρίωση), και με πληθος πηγών ο L. Gil, «Carta del patriarca armenio David IV a Felipe III», *Sefarad*, 46 (1986), 197-205, και *El imperio luso-español y la Persia safávida*, τόμ. 1 (1582-1605), Μαδρίτη 2006, 47-48, 74-75, 119, 125, όπου αναφορές –μερικές ονομαστικές– σε διάφορους Αρμενίους διαμεσολαβητές. Η ιρανική θεώρηση των ισπανοπερσικών επαφών καταγράφηκε στο χρονικό του Eskandar Beg Monshi, *History of Sah 'Abbās the Great*, μετάφρ. R. M. Savory, Boulder, Colorado, 1978, 1074-1076. Το ενδιαφέρον των Ισπανών για την Περσία αυξήθηκε κατακόρυφα μετά την ενσωμάτωση (1580) στο ισπανικό στέμμα της Πορτογαλίας και των κτήσεών της στον Περσικό Κόλπο.

⁸⁶ Δεν γνωρίζουμε τα ονόματα των ακόλουθων και των πέντε διερμηνέων της περσικής αντιπροσωπείας, που είχε μείνει στο Βαλιαδολίδ, από τον Αύγουστο ως το τέλος Οκτωβρίου του 1601: R. Menéndez Pidal (επιμ.), *Historia de España*, τόμ. 24, Μαδρίτη 1988, 395. Ας σημειωθεί ότι μερικά από τα μέλη της, ανάμεσά τους και ο πολυσυζητημένος Don Juan de Persia (Uruj Beg Bayat), δεν ακολούθησαν την αποστολή στην επιστροφή της στην Περσία, αλλά παρέμειναν για αρκετά χρόνια στο Βαλιαδολίδ· πρβλ. L. Gil Fernández, «Tras las huellas de Don Juan de Persia y otros Persas», *Silva: Estudios de humanismo y tradición clásica*, 2 (2003), 111-130, και J. Fr. Cutillas

γράμματα του Ισπανού μονάρχη προς τον σάχη, «su Señor», με τα οποία, όπως ισχυρίστηκε στα υπομνήματά του, θα κατάφερνε να τον προσηλυτίσει στον χριστιανισμό και συνεπώς να εξασφαλίσει την ένταξή του στο χριστιανικό στρατόπεδο⁸⁷. Ωστόσο, παρά τις προβαλλόμενες από τον Αρμένιο κληρικό μακροχρόνιες υπηρεσίες του στον Γερμανό αυτοκράτορα, οι Ισπανοί ήταν πολύ επιφυλακτικοί απέναντί του· την ίδια άλλωστε εποχή βρίσκονταν στην ισπανική αυλή και άλλοι Αρμένιοι λαϊκοί και ιερωμένοι, με ποικίλα αιτήματα και προτάσεις⁸⁸. Έτσι, μετά από έξι μήνες άσκοπη αναμονή, ο Mardiros/Μάρκος αναζήτησε άλλους ισχυρούς αποδέκτες των σχεδίων του, αρχικά στη Γαλλία και την Αγία Έδρα, στη συνέχεια στην Πολωνία και στην Αγγλία. Πάντως, στα 1605-1607 τον ξαναβρίσκουμε (τη φορά αυτή με συνοδεία) στην Ισπανία, όπου και επανέλαβε τις προτάσεις του, αλλά και πάλι χωρίς επιτυχία (πέρα από κάποια οικονομικά οφέλη)⁸⁹. Τελικά, παρέμεινε στη χώρα ως το 1610 τουλάχιστον⁹⁰, ζώντας για ένα διάστημα και στο Τολέδο, όπου και συνδέθηκε με τους Έλληνες της πόλης και μαζί με αυτούς και με τον κύκλο του Θεοτοκόπουλου.

Από τη σύντομη σκιαγράφηση των προσώπων, που βρέθηκαν στο διάστημα μιας περίπου δεκαετίας στο περιβάλλον του Γκρέκο στο Τολέδο, προκύπτουν

Ferrer, «*Las Relaciones de Don Juan de Persia: Una imagen exótica de Persia narrada por un musulmán shii, convertido al cristianismo a principios del s. XVII*», *Sharq al-Andalus*, 16-17 (1999-2002), 211-225, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

⁸⁷ AGS- E 1598, αριθ. 193 (Βαλιαδολίδ, Αύγ. 1603, σχέδιο απόφασης του Συμβουλίου του Κράτους). Η χιμαιρική ιδέα για τον προσεταιρισμό μουσουλμάνων ηγεμόνων και ιδιαίτερα του σίτη σάχη μέσω του προσηλυτισμού τους ήταν παλιά και εξαιρετικά δημοφιλής στην ευρωπαϊκή κοινή γνώμη βλ. A. Knobler, «Pseudo-Conversions and Patchwork Pedigrees: The Christianization of Muslim Princes and the Diplomacy of Holy War», *Journal of World History*, 7/2 (1996), 191-195. Ο χαρακτηρισμός του σάχη από τον Μάρκο ως «su Señor» δείχνει ότι ο αρχιεπίσκοπος προερχόταν από τις αρμενικές κοινότητες της Περσίας, πολυάνθρωπες και ακμαίες πριν ακόμα από την αναγκαστική μετοικεσία του 1604 και την ανάδυση της Νέας Τζούλφας στο Ισπαχάν: V. Gregorian, «Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan, 1587-1722», *Iranian Studies*, 7/3-4 (1974), 652-680 (βλ. κυρίως 657 κ.ε.).

⁸⁸ AGS-E 1597, αριθ. 192 (1602-E 1695, χ.α.: Jacome da Brox, armenio, ανεπιός του «patriarca de Armenia Mayor»), E 1955, χ.α. (29 Αυγ. 1603: αρχιεπίσκοπος «de Dersina»), E 1957, χ.α. (Βαλιαδολίδ, 17 Ιαν. 1606 = E 1605, χ.α.: Αζαρίας «Fridonij/Fridon). Πρβλ. de Andrés, *Helenistas del Renacimiento en Toledo*, 123, y J.M. Floristán Imízcoz, «Armenios en la corte de Felipe III de España (1598-1624)», *Revue des Études Arméniens*, 32 (2010), 165-199. Για την κινητικότητα εκείνη, πρβλ. R. Gulbekian, «L'habit arménien, laissez-passer oriental pour les missionnaires, marchands et voyageurs européens aux XVIe et XVIIe siècles», *Revue des Études Arméniennes*, 25 (1994-95), 369-388, όπου καταγράφονται και τα αντίστροφα ταξίδια Ευρωπαίων (κυρίως ιεραποστόλων) στις αρμενικές παροικίες της οθωμανικής και περσικής Ανατολής.

⁸⁹ AGS-E 1605, χ.α. (=E 1606, χ.α. και E 1957, χ.α., Μαδρίτη, 23 Δεκ. 1606: απόφαση του Συμβουλίου του Κράτους για την εφάπαξ ενίσχυσή του με 400 δουκάτα «de ayuda de costa... que se le señalen en parte donde los pueda cobrar luego»). Πρβλ. και AGS-E 1660, χ.α. (25 Ιαν. 1607: υπόμνημα του Μάρκου προς Φίλιππο Γ').

⁹⁰ AGS-E 1662, χ.α. (27 Φεβρ. 1610: Ο γραμματέας του Consejo de Guerra, Juan López de Zárate για τις δυσκολίες επιστροφής του αρχιεπισκόπου Μάρκου στην Περσία και την ανάγκη να σταλεί προσωρινά στην Ιταλία με ένα «entretenimiento», που θα του επιτρέψει να ζήσει εκεί ως τον επαναπατρισμό του).

μερικά γενικά συμπεράσματα: Καταρχήν η παρουσία τους εκεί, με την εξαίρεση βέβαια του Μανούσου Θεοτοκόπουλου, δεν οφειλόταν (όπως άφησαν να εννοηθεί μερικοί ερευνητές)⁹¹ στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν από τον Δομήνικο την οικονομική του συμπαράσταση· ο ζωγράφος άλλωστε δεν ήταν πάντοτε σε θέση να τους την προσφέρει⁹². Το γεγονός, εξάλλου, ότι μερικοί καταγράφηκαν ως «residentes» της αυτοκρατορικής πόλης δείχνει σχετική μονιμότητα της εγκατάστασής τους στο Τολέδο (μερικών ως το θάνατό τους)⁹³. Είναι πιθανόν οι μελλοντικές έρευνες στα τοπικά αρχεία, εάν διευρυνθούν χρονικά κατά έναν αιώνα περίπου (από τα μέσα του 16ου ως τα μέσα του 17ου αιώνα), να φέρουν στο φως και άλλες ανάλογες περιπτώσεις, πέρα από τα ονόματα που μας γνωστοποίησε, έστω και με τρόπο ελαττωματικό, ο San Román, και πέρα και από τα χρονικά όρια που καλύπτει η παραμονή του Γκρέκο στο Τολέδο (1577-1614).

Τα μέλη της μικρής παροικίας του Τολέδου προέρχονταν, με την εξαίρεση του Αρμενίου αρχιεπισκόπου, από διάφορες περιοχές της ελληνικής Ανατολής, φραγκοκρατούμενες και, κυρίως, τουρκοκρατούμενες: την Κρήτη και τα Επτάνησα, την Κύπρο, την Πελοπόννησο, την Ακαρνανία, τη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και την Ήπειρο. Ήταν επίσης λαϊκοί, μοναχοί και κληρικοί, μερικοί λόγιοι, οι περισσότεροι ελάχιστοι ή καθόλου μορφωμένοι, αλλά όλοι σχεδόν άνθρωποι κουρασμένοι και ταλαιπωρημένοι, που έφταναν στο Τολέδο μετά από συνεχείς, πολυχρόνιες και επίπονες περιπλανήσεις, έχοντας ζήσει, οι περισσότεροι, οδυνηρές ατομικές και οικογενειακές τραγωδίες. Δεν αποκλείεται μάλιστα τα πρόσωπα μερικών από τους πολύπλαγκτους εκείνους Έλληνες να αποτυπώθηκαν σε πίνακες του Γκρέκο, που αναπαριστούν μορφές βασανισμένων αγίων και μαρτύρων ή απλών φτωχών ανθρώπων⁹⁴.

Ο τρόπος με τον οποίο οι Έλληνες του Τολέδου εμφανίζονται στις αρχαιακές πηγές της πόλης (ως μάρτυρες, ο ένας για τον άλλο, ή διαχειριστές της πενιχρής περιουσίας τους) πιστοποιεί την μεταξύ τους συνεργασία ή και μίαν αλληλεγγύη που ξεπερνούσε τα αντικρουόμενα συμφέροντά τους (όλοι σχεδόν αποζητούσαν οικονομικά οφέλη από τις ίδιες πηγές). Η προθυμία, πάντως, του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (έστω και μέσω του αδελφού του Μανούσου και του γιου του

⁹¹ San Román, ό.π., 8· πρβλ. Ξύδης, ό.π., 170.

⁹² Όπως δείχνει η διαθήκη και η απογραφή της περιουσίας του μετά τον θάνατό του μερικά χρόνια αργότερα (1614): San Román, *El Greco en Toledo*, 77, 185-188, 189-198. Πρβλ. και τις παρατηρήσεις του Μ. Β. Cossío, *Lo que se sabe de la vida del Greco*, Μαδρίτη 1914, 98-107.

⁹³ Γνωρίζουμε π.χ. ότι ο Μιχαήλ Ρίζος Χαλκανδύλης, πριν οδηγηθεί στις φυλακές της Ιερής Εξέτασης, είχε ζήσει στο Τολέδο δυο τουλάχιστον χρόνια: Martí y Monsó, «Dominico Theotocópuli», 147.

⁹⁴ Ο Θεοτοκόπουλος συνήθιζε άλλωστε να χρησιμοποιεί στους πολυπρόσωπους πίνακές του μορφές υπαρκτών ανθρώπων, με τις οποίες βέβαια ταυτίστηκαν μόνο μερικές διακεκριμένες προσωπικότητες της εποχής του· βλ. π.χ. τις έρευνες των J. C. Suárez Bermejo και Fr. López Martín, «Una mitra en la catedral de Toledo. Nuevas aportaciones y descubrimientos en “El entierro del Señor de Orgaz”», *Revista Toletana*, 13 (2005), 249-270, και «El entierro del señor de Orgaz». Identificación de los personajes retratados como San Esteban y como caballero de Santiago», *Revista Toletana*, 16 (2007), 287-310.

Jorge Manuel) να συμμετάσχει ως μάρτυρας, εγγυητής ή και εκτελεστής σε διάφορα πληρεξούσια και διαθήκες των Ελλήνων που περνούσαν από την αυτοκρατορική πόλη, δεν οφειλόταν, νομίζω, μόνο στη συμπάθειά του προς ανθρώπους απροστάτευτους και ξεριζωμένους⁹⁵, αλλά, κυρίως, στην προέλευσή τους από τον ελληνικό κόσμο: Η επικοινωνία του με τους συμπατριώτες του (η οποία αποδόθηκε από κάποιους στη νοσταλγία για την πατρίδα του και στην επιθυμία του να μιλά τη μητρική του γλώσσα)⁹⁶ μείωνε κατά κάποιον τρόπο, έστω και περιστασιακά, το συναισθηματικό βάρος που προκαλούσε αναπόφευκτα η διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης στον ισπανικό περίγυρο ενός ανθρώπου, ο οποίος σταθερά προσδιοριζόταν (από τους άλλους, αλλά και από τον ίδιο) ως «greco» ή «griego»⁹⁷. Εξάλλου, ανάλογες εξισορροπήσεις διακρίνουν μερικοί μελετητές και στην ίδια την τέχνη του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, όπου ιχνηλατούνται αρκετά στοιχεία των «ανατολικών» καλλιτεχνικών του καταβολών, προσαρμοσμένα βέβαια στο εικαστικό και γενικά στο πολιτιστικό περιβάλλον, στον οποίο τελικά εντάχθηκε ο Έλληνας ζωγράφος⁹⁸.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ *

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΤΟ ΙΣΠΑΝΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

των Μιχαήλ Τζούκη (1), Γεωργίου Κουκουνάρη (2), Στεφάνου Χαμάρτου (3), Γεωργίου Αθηναίου (4), ιερομονάχου Νικηφόρου (5) και Διογένη Παραμονάρη (6)

⁹⁵ Πρβλ. Álvarez Lopera, *El Greco*, 75.

⁹⁶ Cossío, *Lo que se sabe*, 113-114.

⁹⁷ Στα πολλά συμβολαιογραφικά έγγραφα που υπέγραψε ο Θεοτοκόπουλος (βλ. π.χ. San Román, *El Greco en Toledo*, 157, 158, 161, 162, 197, 199, 200, 218, του ίδιου, «De la vida», 22, 23, 25, 26, 27, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 49, 50, 51, 55, 57, 59, 60, 63, M. R. Zarco del Valle, *Datos documentales para la historia del arte español*, τόμ. 2, Μαδρίτη 1916, 217, J. Zarco Cuevas, *Pintores españoles en San Lorenzo de El Escorial, 1566-1613*, Μαδρίτη 1931, 141) το όνομα ή το ονοματεπώνυμο του ζωγράφου το ακολουθεί ο εθνικός του προσδιορισμός (greco, griego), αυτός που τελικά επικράτησε και μετά το θάνατό του (M. B. Cossío, *El Greco*, Μαδρίτη 1908, 3, 20-22). Τον ίδιο προσδιορισμό (el griego de Toledo, el griego) υιοθέτησαν και στα επιτάφια σόνετα που αφιέρωσαν στον Θεοτοκόπουλο οι φίλοι του Hortensio Félix Paravicino y Arteaga (1580-1633) και Luis de Góngora y Argote (1561-1627): Cossío, ό.π., 36-41, 56, 95-96, 116-120.

⁹⁸ Βλ. τις παρατηρήσεις και τη βιβλιογραφία που σημειώνει ο R. G. Mann, «Tradition and Originality in El Greco's Work: His Synthesis of Byzantine and Renaissance Conceptions of Art», *Quidditas*, 23 (2002), 85-110, σε συνδυασμό με τις μελέτες των A. L. Mayer, Γ. Μηλιάδη, Αχ. Κύρου, C. Serrano, D. Talbot Rice, Α. Γ. Προκοπίου, Μ. Χατζηδάκη και L. Habermann-Misguich, που αναδημοσιεύονται στον τόμο *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος*, επιμ. Ν. Χατζηνικολάου, τόμ. 2, Αθήνα 1990. Πρβλ. και Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος, ο Έλληνας. Ένα υστερόγραφο», *Δελτίο Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17 (1993-94), 375-380.

* Έγιναν μικρές επεμβάσεις στη στίξη, τα κεφαλαία και τον τονισμό. Στις περιγραφές των εκδιδόμενων εγγράφων δεν επαναλαμβάνονται οι περιλήψεις τους (minutas), που καταγράφονται στα «εξώφυλλά» τους.

1. [AGS- E 1697, χ.α., χ.τ. (Βαλιαδολίδ, 12 Οκτ. 1601). Στο εξώφυλλο: Περίληψη του υπομνήματος, σύνοψη των αιτημάτων και των υποβληθέντων αιτιολογικών και λακωνικές, μονογραφημένες γνωματεύσεις του Γραμματέα για τα μέλη του Συμβουλίου του Κράτους: *Pide el perdón de dos bandidos en Nápoles o trata de 500 salmas de trigo de Sicilia. P(re)se)nta fee del Patriarca de Constantinopla de todo lo que refiere y otros recaudos de Roma. | Miguel Zuqui y Dimitrio, su hijo, | de la ciudad de Nápoles de Romanía | en Greçia. | A 12 de octu(br)e 1601. | Al S(ecretario) Franqueza. | Longa. | Tratas de vinos y carta de recom(endaci)ón y escribirle a Italia, digo al Cons(ej)o. Franq(eza). | P(ar)a C(onsej)o d(e) Estado].*

Señor:

Miguel Zuqui y Dimitrio, su hijo, naturales de la ciudad de Nápoles de Romanía en Greçia, que son de las casas nobles y rricas y aora desdichadas, como consta por sus legítimos y auténticos fees, diçen que ellos am [!] padeçido muchas y mui grandes persecuçiones de los Turcos enemigos por n(uest)ra s(an)ta fee cathólica, y entre otros por defender una yglesia nombrada la Sanctisima Trinidad e edificada por sus antepassados en la dicha ciudad, que los moros la querian hazer mezquita, y viendo que la defendía y que no podían haçer lo que querían, por haçer daño al dicho Miguel le asentaron falsamente en los libros camerales del Gran Turco, diçiendo ser fiador y prinçipal pagador de los Ebreos, que havían tomado las alcavalas de la dicha ciudad, que se pagavan al Gran Turco por diez y ocho mill escudos, los quales huyeron y no pagaron nada, y allándole a el asentado en los libros le hiçieron pagar los dichos diez y ocho mill escudos tiranizadamente con demás perdidos. Y demás desto cautibaron al dicho Dimitrio turcos cossarios, llevando trigo por la mar en un navio suyo a tierra de christianos, en tiempo que havia mucha falta dello, y pagó por su rescate el dicho su padre mill zequíes de oro, los quales tomó prestados de çiertos mercaderes turcos, con ynterés por no los tener él, ni posivilidad para pagarlos por las causas susodichas, en manos de los quales dichos mercaderes dejó por ganadora e prinçipal pagadora a su muger e dos hijos suyos, hasta tanto que los pague.

Atento a lo qual V(uestra) Mag(esta)d les hiço m(e)r(ce)d de Su provisión real, para que pudiesen pedir limosna para el dicho rrescate en la Corona de Aragón, donde, después de haver trabajado un año con mucho trabajo y fatiga, allegaron una miseria, mui poca cossa, casi nada.

Por lo qual supp(lic)an humillm(en)te a V(uestra) Mag(esta)d, por amor de las çinco llagas de Christo les haga m(e)r(ce)d y limosna para el dicho rrescate del perdón de dos vandidos por casos graçiables en el reyno de Nápoles, o una trata de trigo de quinientas salmas del Reyno de Siçilia, como mas V(uestra) Mag(esta)d fuere servido y que no faboreçiéndolos V(uestra) Mag(esta)d no tienen remedio de salir deste trabajo y sacar aquellas tres animas que están em [!] poder de Turcos a peligro de perderse; que en ello se hará servido a Dios n(uest)ro S(e)ñor y a ellos gran vien y m(e)r(ce)d.

2. [AGS- E 1704, χ.α., χ.τ. (Βαλιαδολίδ, 24 Απριλίου 1602). Στο εξώφυλλο: Σύνοψη των αιτημάτων και λακωνικές, μονογραφημένες γνωματεύσεις του Γραμματέα για τα μέλη του Συμβουλίου του Κράτους: *El capp(it)án Jorge*

Cucunary. | A 24 de Abril 1602. | Al s(eñ)or Franqueza. | Cien d(ucad)os de ayuda de costa. | Μονογραφή. | Hecha].

Señor:

El capp(it)an Jorge Cucunari, dize que siendo governador de la ysla d'Esquiro onze años, todo este t(iem)po a procurado servir y a servido al rrey n(uest)ro S(eñ)or, que está en gloria, y a V(uestra) Mag(esta)d en todas las ocasiones que le an ofrescido en aquella ysla con mucho cuidado y fidelidad en recoger y dando puerto seguro a todos los navios de remo y a los de alto bordo de V(uestra) Mag(esta)d, que se enviavan a Levante, asi por lengua como en corso, y les dava a los navios de remo todos los rrefrescamientos y agua que avían menester para seguir su viaje y los avisos necesarios que ymportavan a Su rreal serviçio, y a los navios de altoborde que yban por trigo les cargava el dicho trigo y los ynbiava a tierra de cristianos, y esto lo hazia e hizo muchas vezes; y a todos los cristianos cautibos que se huyan de Constantinopla y de toda la Turquía, que aportavan en aquella ysla, les salvava y ynbiava a tierra de cristianos en libertad con mucha seguridad; y agora hultimam(en)te vinieron quatro naves grandes, las dos de Nápoles y las otras dos Arraguçesas, para llevar trigo porque avía falta en el dicho rreyno, y las cargo de trigo, aora quatro años, y en el camino las topó Çigala, g(enera)l del Turco, y tomó las dos y las otras dos se escaparon. Y agora hultimamente las galeras de Florençia las rrecogió dos días en la dicha ysla y les dió todos los bastimentos que avían menester y aguardando la ora y ocasión para tomar la çiuudad de Sio, y allegada la ocasión por los avisos que les dió, fueron y la tomaron y saquearon; y por averlo savido el Turco le prendieron y maltratavan y dieron grandes tormentos y negó, y ansi le tomaron toda su haçienda y le condenaron por dos mill y doçientos çequíes; y por haverle quitado todo quanto tenía, no tenia con que poderlos pagar, se huyó, y ansi prendieron a su muger e quatro hijas y padeçen muchos trabajos y corren peligro por la poca hedad que tienen las hijas; no las hagan rrenegar hasta que pague la dicha suma, como consta todo lo susodicho ser ansi verdad por la bula de Su S(antida)d y fee del general de las galeras de Florençia de que haçe presentaçion.

Y en consideracion de todo lo suso dicho y en rrecompensa de los serviçios que a hecho a V(uestra) Mag(esta)d y por haver perdido todo quanto tenia en su rreal serviçio y perdido su patria, pide y supp(li)ca a V(uestra) Mag(esta)d, por amor de Dios le mande de dar y haçer m(e)r(ce)d de un entreteniminetto conforme a la calidad se su persona en el rreyno de Siçilia y poderse sustentar con su muger y quatro hijas; y que de allí podrá continuar en su rreal serviçio en las cossas secretas de ymportancia en Levante, como hombre suficiente p(ara) ello, que en ello hará V(uestra) Mag(esta)d servicio a Dios y a él mucha m(e)r(ce)d y limosna.

3. [AGS- E 1692, χ.α. (παλιό 228), χ.τ. (Βαλιαδολίδ), 30 Ιανουαρίου 1604. Στο εξώφυλλο: Σύνοψη των αιτημάτων και λακωνικές, μονογραφημένες γνωματεύσεις του Γραμματέα για τα μέλη του Συμβουλίου του Κράτους; *Dentro va la relación. | Don Esteban de Camartos. | A 30 de henero 1604. | Al conde de Villalonga | Μονογραφή | Cien r(eal)es por la Cam(er)a. | Hecha. | Longa].*

Señor:

Don Esteban Camartos, saçerdote griego y cura de la çuudad de Carnata, que es en la Morea junto a Petrachi, diçe que por haver tomado Dom [!] Pedro de Toledo y Dom Pedro de Leiba, generales de V(uestra) Mag(esta)d de Nápoles y Siçilia, la çuudad de Petrachi y saqueádola, y que en las galeras de Nápoles yban el ellas dos primos hermanos del dicho Don Estaban en seruiçio de V(uestra) Mag(esta)d en aquella jornada, como personas pláticas y que sabían toda aquella tierra como naturales della, y ansi saltaron ellos dos, los primeros en tierra a descubrir y reconoçer como guías y pilotos del exerçito de V(uestra) Mag(esta)d, que yban a tomar a Petrachi, y por su ocasión destes sus dos primos se tomó y saqueó sin pérdida de ningún christiano; y en el saco y toma fueron conoçidos sus dos primos de los Turcos, como naturales de tierra, y luego avisaron al vaxá de aquella provinçia, que los dos primos del dicho cura Don Esteban fueron los que traxeron a los christianos a tomar la tierra; y ansi luego prendieron al d(ic)ho Don Esteban Camartos como cura y cabeça de los griegos y a un hijo suyo por traidores y rrebeldes al Gran Turco, diçiendo quel fue causa de que se perdiere y tomasen los christianos la tierra, por haver ynbiado a sus hermanos a tierra de christianos con los avisos para que viniesen a tomar la tierra, y ansi le an quitado y tomado toda su haçienda y quanto tenía, y le an dado muchos tormentos y no confesó, y a estado poco menos de tres años preso padeçiendo muchos travaxos y miserias y cada dia le amenaçaban que le querían quemar o que se bolviere Turco con su hijo, sufriendo todos estos tormentos por n(uest)ra sancta fee cathólica, y al cabo deste tiempo y desbenturas fue Dios servido de que dos Turcos prinçipales de la tierra, mobidos de compasiòn como le conoçían, tomaron este negoçio a su cargo y lo conçertaron que diese y pagase por su libertá y de su hijo por la culpa que tenía tres mill ducados, y ansi lo soltaron; y dio por sus fiadores a dos mercaderes cristianos y dejó a su hijo en rrehenes hasta que pagase el dicho rrescate, como consta todo lo susod(ic)ho por los rrecados y papeles que consigo trae ser ansi verdad.

Y en consideraçion de todo lo susod(ic)ho a V(uestra) Mag(esta)d pide y supp(li)ca humillm(en)te por amor de Dios le mande dar y haçer m(e)r(ce)d de un entretenimiento en el reino de Siçilia en la çuudad de Meçina en el castillo de San Salvador, para que con el dicho entretenimiento se pueda sustentar con su familia, porque no tiene otra cosa por havérselo tomado todo el Turco, sino es con la m(e)r(ce)d que de V(uestra) Mag(esta)d espera, y que se le pague el dicho entretenimiento con fee de vida en la ysla de Zante, adonde a de asistir con su familia y desde ally se ofreçe con mucha fidelidad y diligençia en servir a V(uestra) Mag(esta)d en los negoçios secretos de Lebante yr con su propia persona y enbiar a sus hijos e parientes a Costantinopla a traer los avisos de ymportançia al seruiçio de V(uestra) Mag(esta)d y al bien de toda n(uest)ra reliòn christiana, por que no puede bolver a su patria por estar desterrado por el Turco della, por haver servido a V(uestra) Mag(esta)d, que en ello hará seruiçio a Dios y animará a los demás de aquella patria, para que con mayor ánimo y voluntad en semejantes ocasiones sirban a V(uestra) Mag(esta)d, y demás desto a él se le hará mucha m(e)r(ce)d y limosna.

4. [AGS-E 1694, χ.α. (παλιό 390), χ.τ. (Βαλιαδολίδ), 6 Δεκεμβρίου 1604. Στο εξώφυλλο: Περίληψη του υπομνήματος, τα στοιχεία του συντάκτη και του εγγράφου και μονογραφημένα το διαβιβαστικό και η ιδιόχειρη γνωμάτευση του Γραμματέα του Κράτους: *Dentro está la relación y en ella lo que pide. | Jorge de Atenas. | A 6 de Diz(iembr)e 1604. | Al c(on)de de V(ill)a Longa. | Hecha. | Duzientos ducados una vez en cosas ex(traordinari)as promitad Náp(ol)es y Sicilia. | (Villa)longa.* Βλ. πίνακα]

Señor:

Jorge de Atenas, ombre noble, natural de la ciudad de Atenas, diçe que, estando ausente de la dicha çiudad y aviendo ydo con mercadurías a Costantinopla, en el ynt[r]a el Turco avía ynviado en toda aquella tierra para que cogieren y tomasen a todos los hijos de los christianos griegos, para hacerles geniçaros para guardia de su persona, como lo tienen por constumbre, y a ver si entre ellos se llevó 2 hijos de su her(ma)na suya, biuda, y bolviendo el dicho Jorge, griego de Atenas, de su jornada halló a su her(ma)na muj afligida y perdido el jui(ci)o y determinada en todo casso de yr a Constantinopla en seguimi(ento) de sus hijos; y el dicho Jorge de Atenas, viendo el peligro en que se ponía su her(ma)na y que corría peligro que si fuera ella allá, viendo sus hijos ya rrenegados y turcos sin remedio de librar, lo podría ser que ella tanvién, como muger, se bolviessen turca, y por quitar este ynconviniente le consoló y animó, diçiendo que note bien que, aunque le costase la vida, que él los sacaría y quitaría de aquella mala seta, y los rreduciría a n(uest)ra sancta fee católica; y ansi luego lo pusso por{o} bía y bolvió con otras mercadurías de valor a Costantinopla, adonde dio traça y orden con dadivas en rrescato con sus sobrinos, y ansi dio horden y traça con el buen deseo que llevaba y el favor y el ayuda de Dios los sacó y trajo ocultamente con dos otros dos christianos, que estaban en peligro de rrenegar de n(uest)ra sancta fee católica, y rescató otros tres christianos españoles que estaban caupativos del hijo de Cigala, general del Gran Turco, y los trajo a tierra de christianos en salvamento en livertad, a donde vino a Roma; y sus sobrinos se rreconsiliaron y por horden de Su Sanctidad quequaron depositados en los catacúmenos p(ar)a dotrinarlos y yndustriarlos a n(uest)ra sancta fee catolica. Y en este tiempo lo vino a saver el Turco y envio luego en seguim(ient)ο a su tierra, que es la d(ic)ha ciudad de Atenas, adonde hallaron que era ydo a tierra de christianos, y ansi prendieron a su madre, que era monja professa religiossa, y la sacaron del convento, y a su muger y dos hijos de hedad de siete años el uno y el otro de nueve, y su hermana con su marido, y le[s] dieron graves tormentos, adonde confesaron que estar verdad que el d(ic)ho Jorge de Atenas los avía llevado y sacado a sus dos sobrinos con los çinco christianos, los dos ocultamente sin dineros y los tres españoles rescatados por trecientos ducados cada uno, y visto esto, los llevaron caupativos a Costantinopla maltratándolos. Y visto esto el arçobispo de la d(ic)ha ciudad de Atenas, en el peligro en que estaban de perderse las almas de los dos niños, fue personalmente a Costantinopla y concertó el rrescate de{s} todos por mill cequíes, de quinze reales cada cequíe, y estos se avian de pagar dentro de tér(mi)no de tres años, y aviéndose passado el tér(mi)no y

no se avían pagado la d(ic)ha cantidad, el Turco quiso apretar que rrenegasen y si bolviesen Turcos los dos niños, hijos del d(ic)ho Jorge de Atenas, y por el †m(uch)o† del favor que tubo su madre, la monja, y enterve[n]ción del arçobispo de Atenas y del Patriarca de Constantinopla hicieron, y se negoció que un mercader de Candia christiano dio los quinientos cequíes, que es la mictad de la paga, a los Turcos movidos de charidad, y rrescató a los dos niños de poder de Turcos y los llevó consigo a tierra de christianos, que es en Candia, y los tiene en prendas hasta que se le paguen, y por los otros quince cequíes quedó su madre y muger y her(ma)na con su marido en prendas hasta que se le paguen; y les alargaron y prorrogaron otros dos años mas tiempo el Turco para que tengan lugar de que se le busquen, y se le paguen; y por averle tomado el Turco toda su hacienda y quanto tenía, no tiene con que poderlos rrescatar, sino es con la limosna de los fieles christianos, como consta todo lo susod(ic)ho ser verdad por un breve apostólico de Su Sanctidad y otro de su nuncio ap(ostóli)co en estos rreynos de España y la rreal proviisión de V(uest)ra Mag(esta)d y otras fees y testimonios que tiene parta este efecto, p(ar)a poder pedir limosna p(ar)a el d(ic)ho rrescate y pagar los d(ic)hos quince cequíes que pagó el mercader por el rescate de sus dos hijos y los otros quince a los Turcos y librar a su madre, muger y her(ma)na y marido de en poder de Turcos ynfieles. Y en consideraçión de todo lo susod(ic)ho y por aver librado a sus sobrinos que no se condenasen y aver rescatado los d(ic)hos 3 españoles por 300 ducados cada uno que estavan cauptivos, y aver traydo otros dos christianos que estavan en peligro de rrenegar, y averle tomado el Turco toda su hacienda, a V(uest)ra Mag(esta)d pide y sup(li)ca humillmente por amor de Dios le m(an)de dar y acer m(erce)d de un buen entretenimi(ent)o en el rreyno de Siçilia en la çiudad de Mecina el el cast(ill)o de San Salvador, p(ar)a que se pueda sustentar con su muger y hijos y madre, por q(ant)to a perdido su patria y quanto tenía y no puede bolver allá, y algu(n)a limosna o ayuda de costa p(ar)a ayudar el rrescate que deve de sus hijos y madre y muger y her(ma)na y marido, y librarlos de poder de aquellos ynfieles y el continuar en Su rreal serv(ici)o, que en ello hará V(uest)ra Mag(esta)d sev(ici)o a Dios y a ellos mu {n}cha m(erce)d y limosna.

5. [AGS-E 1690, χ.α. (παλιό 410), Βαλιαδολίδ, 1 Απριλίου 1605. Στο εξώφυλλο: Περίληψη του υπομνήματος, τα στοιχεία του συντάκτη του και σημείωμα που παραπέμπει την εξέταση του θέματος στον Γραμματέα του Συμβουλίου και η σχετική γνωμάτευσή του: *Dentro va la relación. Señor. | Los padres del monast(eri)o de N(uest)ra S(eñor)a de la Caridad de la orden de San Basilio, en la provincia de Lepanto. | A 1 de Abril 1605. | Al C(onde) de V(ill)a Longa. | Mil ducados una vez en el rey(n)o de Nápoles en cosas ex(traordinari)as. Longa*].

Señor:

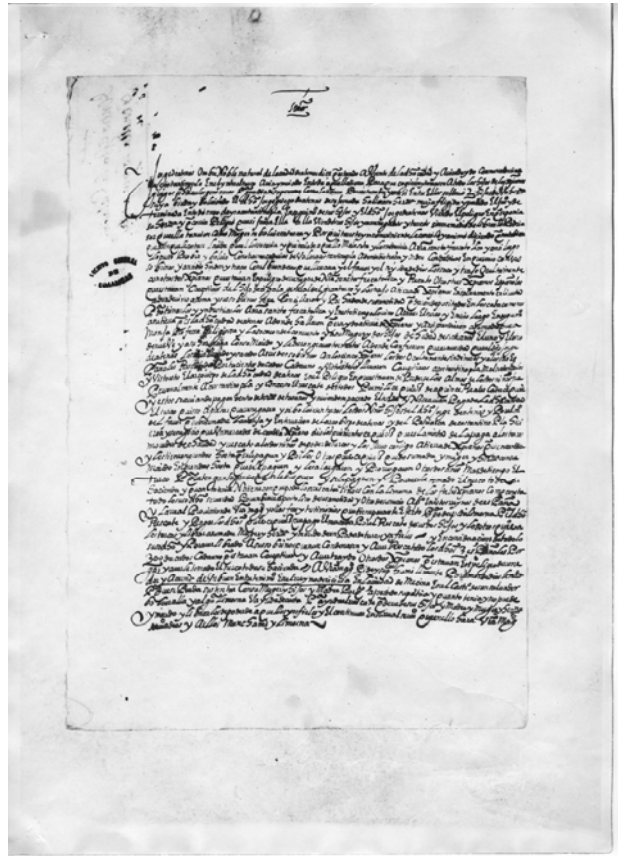
Los padres del monasterio de N(uest)ra S(eñor)a de la Caridad, de la orden de San Basilio en la provincia de Lepanto, dizen que como algunos años ha que tomaron este monasterio, el qual havían destruydo y derivado los Turcos quando tomaron y saquearon aquella tierra; y poco a poco la [!] han ydo reparando y reedificando, y al pres(en)te ay en el hasta 20 religiosos, sirviendo a Dios n(uest)ro S(eño)r y a

V(uestra) M(agesta)d, en todas las ocasiones que se offrescen, que muy a menudo, porque está en el camino y passo de Constantinopla, y todas las personas que van a Levante embiadas de los Virreyes de Nápoles y Sicilia a neg(oci)os secretos del servicio de V(uestra) M(agesta)d passan por el d(ic)ho monast(eri)o y los padres del los acojen, acariçian y dan luz y noticia de lo que saven y los encaminan por partes que no ay peligro de los Turcos; y también los cautivos christianos, que se huyen de Constantinopla y de aquellas provincias, los esconden y tienen en el d(ic)ho monast(eri)o hasta que hallan ocasión de embiarlos en christiandad; y otros serv(ici)os hazen cada dia a V(uestra) M(agesta)d y a la christiandad, como todo parece por los recaudos que con este presentan. Por tanto sup(li)can muy humilm(en)te a V(uestra) M(agesta)d por amor de n(uest)ro S(eño)r sea servido como rey tan cat(óli)co y que suele amparar a los que acuden a Sus reales pies, y refugio, de hazerles m(e)r(ce). de alguna ayuda y socorro en el reyno de Nápoles, o adonde V(uestra) M(agesta)d fuere más servido, como por Su real grandeza haze a semejantes buenas obras, para que puedan con ello remediar el dicho convento e yglesia, que está toda cayda, como esta dicho, que de otra man(er)a les es impossible hazerlo, siendo tan pobres, como son; que demás de los sobredichos respectos y ser obra de tanto serv(ici)o de n(uest)ro S(eño)r, sera V(uestra) M(agesta)d nuebo fundador de aquella casa, en la qual rogaran siempre a Dios por la salud y vida de V(uestra) M(agesta)d.

6. [AGS-E 1665, χ.α. Στο εξώφυλλο: Entretenim(ien)to en Nápoles o Siçilia. | Dentro va la r(elaci)ón. | Diogenes Paramonaro, griego de Lace(demon)ia. | A 27 de ot(ob)re 1611. | Que se le dé carta de recom(endaci)ón en buena forma. Μονογραφή | A 17 de junio 1611. | Al s(eño)r Aróstegui. | Aróstegui].

Señor:

Diogenes Paramonaro, griego de Lachedemonia, dize que por haver sus antepass(a)dos ser(vi)do a esta real Corona, como devotíss(im)os que han sido siempre della, particular(men)te al t(iem)po del armada, y tomado tambien las armas contra el Turco en servj(cio) se S(an)ta Yglesia y de la mis(m)a Corona, han sido muy maltratados en las personas y haziendas muchos dellos, como estuvo tambien a gran peligro Juan Policroni, su tío, en Costantinopla, donde continuando su real ser(vici)o en cosas secretas por comission y correspondencia con el virrey de Nápoles, fue preso y a peligro de ser empalado, como hizieron morir parientes del supp(lica)nte, quitándoles la haz(ien)da, la qual fortuna ha passado tambien el supp(lica)nte; a respecto dellos pues, demás de haver perdido sus bienes, procuraron tenerle en las manos, como huviera sucedido, si no se huviesse huydo, y hallándose en tan lastimoso estado de perdida de la pr(op)ia <vida> y haz(ien)da, y ser tan prop(i)o de V(uestra) M(agesta)d el amparar a todo el mundo y en particular los que son devotos de Su real corona, como los cardenales Zapata y Esforça y el embax(ad)or que reside por V(uestra) M(agesta)d en Roma escriven a algunos de Sus reales ministros. Supp(li)ca muy humil(en)te a V(uestra) M(agesta)d se sirve mandar hazelle m(e)r(ce)d de algun entretenj(mien)to en Nápoles o Sicilia, donde mas fuere V(uestra) M(agesta)d servido, mandando por villete particular, que sea consultado en la merced para que, teniendo con que poder sustentarse, pueda continuar tambien su devoción y fidelidad con la persona y letras que en todo etc.

Βλ. Παράρτημα, έγγρ. αριθ. 4